

บทที่ ๒

อวจนภาษา ที่ปรากฏในที่ชนิกาย

ในบทที่ ๒ นี้ผู้วิจัยมุ่งศึกษาเรื่อง อวจนภาษา ที่ปรากฏในพระสูตรต้นปิฎก ตั้งแต่เล่มที่ ๙ ถึงเล่มที่ ๑๑ ซึ่งประกอบด้วย อวจนภาษาที่เกี่ยวข้องด้วยระยะทางหรือพื้นที่ อวจนภาษาที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเวลา อวจนภาษาที่ปรากฏทางกาย อวจนภาษาที่ปรากฏทางกายภาพ อวจนภาษาที่ปรากฏด้วยวิธีการสัมผัส อวจนภาษาที่ปรากฏทางปริภาสา เนื้อหาของอวจนภาษา ในที่ชนิกาย ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงในสมัยพุทธกาลมิได้มีการจำแนกไว้เป็นประเภท หรือมีการศึกษาในเรื่องดังกล่าว ที่พบในพระสูตรต่าง ๆ เป็นการบอกเล่าของพระอัครสาวกที่ได้ฟังมา มีรายละเอียดดังนี้

๒.๑ อวจนภาษาที่ปรากฏในที่ชนิกาย

ตามทฤษฎีของคแนปป (Knapp) ได้กล่าวว่า ในกระบวนการสื่อสารด้วยอวจนภาษาของคนเรานั้นอาจปรากฏออกมาได้ในหลาย ๆ ลักษณะ โดยไม่ต้องพูดหรือไม่ต้องเขียน ผู้ส่งสารอาจใช้กิริยาท่าทางสัญลักษณ์ รหัส หรือบุคลิกลักษณะแบบต่าง ๆ ที่ผู้รับสารสามารถทำความเข้าใจได้ ใช้เป็นเครื่องมือในการสื่อสารร่วมกัน ลักษณะการสื่อสารด้วยอวจนภาษานี้ ได้จัดแบ่งไว้ออกเป็น ๗ ประเภท คือ

๒.๑.๑ อวจนภาษาที่เกี่ยวข้องด้วยระยะทางหรือพื้นที่^๑

สำหรับพระพุทธศาสนาให้เหตุผลว่า “คนที่เป็นบัณฑิตเข้าไปหาบุคคลผู้ตั้งอยู่ในฐานะเป็นครูแล้วย่อมนั่งลง ณ ที่สมควรส่วนข้างหนึ่ง เนื่องจากเป็นผู้ฉลาดในที่นั้น” การนั่ง ณ ที่สมควรส่วนข้างหนึ่งดังกล่าว ท่านให้เหตุผลอธิบายว่า เพื่อเว้นโทษอันเกิดจากการนั่งไม่เหมาะสม ๖ ประการ คือ

๑. อติทุริ นั่งไกลเกินไป
๒. อจจาสนน นั่งใกล้เกินไป
๓. อุปริवाद นั่งในที่เหนือลม
๔. อุณตปปะเทส นั่งในที่สูง
๕. อติสมมุขี นั่งตรงหน้าเกินไป
๖. อติปจฉา นั่งล้ำไปข้างหลังมาก^๒

^๑ Mark, Knapp, *Nonverbal Communication in Human Interaction*, (New York : Holt, Rinehart and Winston, 1976), p. 23., อ้างใน กิตติมา สุรสนธิ, *ความรู้ทางการสื่อสาร*, หน้า ๒๘.

นัยดังกล่าวข้างต้นจะพบว่า คนที่นั่งไกลเกินไป ถ้าประสงค์จะพูดก็ต้องพูดด้วยเสียงดัง นั่งในที่ใกล้เกินไปก็จะเบียดเสียดท่าน นั่งในที่เหนือลมก็จะรบกวนท่านด้วยกลิ่นตัว นั่งในที่สูงก็จะเป็น การแสดงความไม่เคารพ นั่งตรงหน้าเกินไป ถ้าประสงค์จะมองดูหน้ากัน ก็จะต้องจ้องตากัน นั่งล้าไป ข้างหลังมาก ถ้าประสงค์จะมองดูจะต้องยื่นคอไปเหลียวดู เพราะฉะนั้น ผู้ฉลาดเมื่อเข้าเฝ้า พระพุทธรองค์จึงนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ซื่อว่านั่งเว้นโทษแห่งการนั่ง ๖ อย่างนี้^๓

เหตุผลเหล่านี้ เป็นไปตามระบบสังคมวัฒนธรรม และจารีตประเพณีของชาวอินเดีย ในสมัยนั้น สำหรับพระพุทธรองค์ เมื่อตรัสรู้แล้ว ได้เสด็จออกเพื่อเผยแผ่พระธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้แก่มหาชน จนพระองค์ทรงเป็นที่รู้จัก เป็นผู้ที่บรรดาเจ้าลัทธิ พระราชามาหาอำมาตย์ พราหมณ์คฤหบดี เศรษฐี ผู้มีชื่อเสียงทั้งหลาย รวมถึงประชาชนทั่วไป เคารพนับถือและยอมรับในความสามารถของพระองค์ เมื่อพระองค์เสด็จไป ณ ที่แห่งใด ผู้ที่มาเฝ้าฟังธรรมหรือทูลถามปัญหาต่างรู้ และเข้าใจในระบบวัฒนธรรมในการเข้าไปหาผู้ที่ควรเคารพเป็นอย่างดี เมื่อมาถึงที่สมควร ที่เรียกว่า เอกมนต์ ก็จะมีนั่งหรือยืนตามสมควรแก่ฐานะ ทั้งนี้ก็เพื่อแสดงความเคารพ และให้เกียรติแก่พระพุทธรองค์ ซึ่งเป็นไปตามระบบวัฒนธรรมของการเข้าสู่สถานที่สมาคมในสมัยนั้น ดังเช่นที่ปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ เมื่อบุคคลใดจะเข้าไปเฝ้าพระพุทธรองค์ หรือแม้แต่การเข้าเฝ้าพระราชารหรือครูอาจารย์ ผู้เป็นบัณฑิตได้ศึกษามาอย่างดี ย่อมจะพิจารณาเลือกสถานที่เหมาะสมที่ตนเองควรจะนั่งหรือยืน เพื่อเว้นโทษอันเกิดจากการนั่ง ๖ ประการดังกล่าวมา การนั่ง ณ ที่สมควร นอกจากจะเพื่อเว้นโทษเหล่านั้นและเป็นการแสดงความเคารพแล้ว ยังบอกให้ทราบถึงการเตรียมพร้อมที่จะรับฟังธรรมที่พระพุทธรองค์จะทรงแสดงดังมีเนื้อความปรากฏในพระสูตรทั้งหลาย เมื่อผู้เข้าเฝ้าเลือกนั่ง ณ สถานที่สมควรแล้ว ได้สนทนาพอเป็นที่คุ้นเคยกับพระพุทธรองค์แล้ว หลังจากนั้นก็จะสนทนาธรรมหรือฟังธรรมที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงโดยตั้งใจ การใช้พื้นที่เพื่อใช้เป็นสื่อการสอนในสมัยพุทธกาลนั้น ที่แสดงออกถึงความเคารพ คือการนั่งหรือยืน ณ ที่สมควร ส่วนที่เป็นการแสดงความไม่เคารพ หรือเป็นการแสดงอวดจนภาษาเรื่องระยะห่าง และเนื้อที่เข้าไปในทางที่ผิดวัฒนธรรมของสังคม พึงเห็นดังที่ปรากฏในอัมพัฏฐสูตรตอนที่อัมพัฏฐมาณพได้รับคำสั่งจากพราหมณ์โปกขรชาติ ให้ไปสืบดูมหาปฐิสลักษณะของพระพุทธรองค์ว่าเป็นจริงดังที่เป็นข่าวหรือไม่ เมื่ออัมพัฏฐมาณพ เดินทางไปถึงพร้อมด้วยเหล่ามาณพทั้งหลาย มาณพเหล่านั้นเมื่อไปถึงที่ประทับของพระพุทธรองค์แล้ว เมื่อสนทนากับพระพุทธรองค์ พอคุ้นเคยกันดีจึงนั่งลง ณ ที่สมควรฝ่ายอัมพัฏฐมาณพ ด้วยถือทิฐิฐานะในศักดิ์ศรีของพราหมณ์ และนึกว่าตนมีการศึกษาสูงกว่าพระพุทธรองค์ จึงได้เดินบ้าง ยืนบ้าง สนทนากับพระพุทธรองค์ผู้ประทับนั่งอยู่ ซึ่งในความเป็นจริงตาม

^๒ มหาหมกุฎราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, พระสูตรและอรรถกถาแปล ปปัญจสูทนี มุล ปินณาสกอรกถกถา เล่ม ๑ ภาค ๒, (เล่ม ๑๗), (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๒๔.), หน้า ๑๐.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๘.

วัฒนธรรมการสนทนากับผู้ที่ควรเคารพ ผู้น้อยต้องเข้าไปแล้วนั่งหรือยืน ณ ที่สมควร เมื่อเป็นเช่นนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสถามอัมพัฏฐมาณพว่า

อัมพัฏฐะ เธอเคยสนทนากับพราหมณ์ผู้แก่ ผู้เฒ่า ผู้เป็นอาจารย์และปาจารย์เหมือนดังที่ เธอเดินบ้าง ยืนบ้าง สนทนากับเราผู้นั่งอยู่เช่นนี้หรือ”^๔ อัมพัฏฐมาณพ ตอบว่า ไม่ใช่อย่างนั้น ท่านพระโคตม แท้จริง พราหมณ์ผู้เดินก็ควรสนทนากับพราหมณ์ผู้เดิน พราหมณ์ผู้ยืนก็ควร สนทนากับพราหมณ์ผู้ยืน พราหมณ์ผู้นั่งก็ควรสนทนากับพราหมณ์ผู้นั่ง พราหมณ์ผู้นอนก็ควร สนทนากับพราหมณ์ผู้นอน แต่ข้าพเจ้ากำลังสนทนากับสมณะศิระะโกลัน ผู้เป็นคนรับใช้เป็นคน วรรณะต่ำ เกิดจากพระบาทของท้าวมหาพรหมเหมือนท่านพระโคตมต่างหาก^๕

อวจนภาษาในการสอนที่เกี่ยวข้องระยะห่างหรือพื้นที่นี้ ควรเป็นดังที่อัมพัฏฐมาณพกล่าว คือ ถ้าท่านยืน ก็ควรยืน ณ ที่สมควรสนทนาด้วย ถ้าท่านนั่ง ก็ต้องนั่ง ณ ที่สมควรซึ่งต่ำกว่าสนทนา ด้วย แต่อัมพัฏฐมาณพกลับยืนบ้าง เดินบ้าง สนทนากับพระพุทธองค์ ผู้ประทับนั่ง ซึ่งเป็นการแสดง ความไม่เคารพด้วยอำนาจมานะทิฐิ ด้วยคิดว่าตนคือผู้ได้รับการศึกษาอบรมมาอย่างดีและมีวรรณะ เหนือกว่าพระพุทธร่องค์จึงได้แสดงออกเช่นนั้นส่วนอวจนภาษาที่เกี่ยวข้องการใช้พื้นที่เพื่อใช้เป็น สื่อการสอนที่พระพุทธองค์ทรงแสดงให้ปรากฏมีชัดเจนอยู่ ๒ แห่ง คือ ในสามัญญผลสูตร ตอนที่หมอ ชีวกโกมารภัจ ได้นำเสด็จพระเจ้าอชาตศัตรูเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ก็ได้กล่าวถึงลักษณะการใช้พื้นที่ เพื่อ ใช้เป็นสื่อการสอนของพระพุทธองค์เอาไว้เช่นกัน โดยกราบทูลพระเจ้าอชาตศัตรูว่า “ขอเดชะ ผู้ ประทับนั่งพึงเสากลางผืนพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออกข้างหน้าภิกษุสงฆ์ นั่นแลคือพระพุทธองค์ พระเจ้าข้า”^๖

ในมหาปริณีพพานสูตรตอนหนึ่ง ได้กล่าวถึงลักษณะการใช้อวจนภาษาที่เกี่ยวข้อง ระยะห่างหรือการใช้พื้นที่ เพื่อใช้เป็นสื่อการสอนของพระพุทธองค์เอาไว้ว่า

ครั้นในเวลาเช้า พระผู้มีพระภาคทรงครองอันตรวาสก ถือบาตรและจีวรพร้อมด้วยภิกษุ สงฆ์เสด็จเข้าไปยังเรือนพักแรม ทรงล้างพระบาทแล้วเสด็จเข้าสู่เรือนพักแรม ประทับนั่งพึง เสากลาง ผืนพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก ฝ่ายภิกษุสงฆ์ก็นั่งพิงฝาด้านทิศตะวันตกผืนหน้า ไปทางทิศตะวันออก อยู่เบื้องพระปฤษฎางค์ของพระผู้มีพระภาคส่วนอุบาสก อุบาสิกาที่นั่งพิงฝาด้านทิศตะวันออกผืนหน้าไปทางทิศตะวันตกอยู่เบื้องพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า^๗

ข้อความที่ปรากฏในพระสูตร จะเห็นลักษณะการใช้พื้นที่ของพระพุทธองค์ คือพระองค์ ทรงประทับนั่งบนอาสนะตรงเสากลางแห่งสถานที่ที่พระองค์ประทับนั่ง ผืนพระพักตร์ไปทางทิศ

^๔ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๖๑-๒๖๓/๙๐-๙๑.

^๕ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๖๑-๒๖๓/๙๐-๙๑.

^๖ ที.สี. (ไทย) ๙/๑๖๐/๕๑.

^๗ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๘/๙๓.

ตะวันออกคือหันหน้าเข้าหาผู้ฟัง ซึ่งเป็นลักษณะของการนั่งบนธรรมาสน์แสดงธรรม ในสมัยปัจจุบันคือผู้แสดงธรรมนั่งบนธรรมาสน์สูงซึ่งตั้งอยู่ตรงกลาง ปรากฏเด่นแก่สายตาของผู้ฟัง ซึ่งสามารถสังเกตและวิเคราะห์ดูปฏิริยาของผู้ฟังได้อย่างชัดเจน ทั้งตนเองก็สามารถแสดงบุคลิกให้ปรากฏเด่นแก่ผู้ฟัง การใช้พื้นที่เพื่อใช้เป็นการสอนในลักษณะนี้ หากผู้สอนมีบุคลิกลักษณะดี ทั้งหน้าตา สีนัยท่าทางการแต่งกาย ย่อมจะสามารถสร้างความน่าสนใจแก่ผู้เรียนได้ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง ลักษณะการประทับนั่งของพระองค์ทรงผินพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก ซึ่งถือเป็นทิศที่แสงสว่างส่องกระทบ ย่อมจะเป็นผลให้ผู้ฟังได้สังเกตเห็นพระบุคลิกของพระองค์ได้อย่างชัดเจน ซึ่งเป็นการเผยแผ่หาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการของพระองค์ให้ปรากฏ ซึ่งมีหาบุรุษลักษณะนี้ ถือเป็นคติความเชื่อถือของมหาชนในสมัยนั้น ย่อมจะเป็นการคลายความสงสัยในมหาบุรุษลักษณะ และสร้างความศรัทธาให้แก่ผู้ฟังประการหนึ่งด้วย นอกจากนั้น ยังเป็นการแสดงพระองค์ให้ผู้เข้าเฝ้าได้ทราบด้วยว่า พระองค์ที่ประทับนั่งอยู่ตรงกลางนี้แลคือ พระพุทธองค์ มิใช่บุคคลอื่น

นอกจากลักษณะการใช้พื้นที่หรือระยะห่างเพื่อใช้เป็นการสอน ของพระพุทธองค์ดังที่ปรากฏในทนิมิกาย ๒ แห่งดังกล่าวมาแล้ว สภาพแวดล้อมหรือสถานที่ที่พระพุทธองค์ ทรงประทับและใช้เป็นสถานที่แสดงธรรมนั้น ก็นับว่ามีความสำคัญและถือเป็นการใช้พื้นที่เพื่อใช้เป็นการสอนอีกอย่างหนึ่ง สถานที่ประทับเมื่อพระพุทธองค์เสด็จจาริกไปยังที่ต่าง ๆ หรือเสด็จเข้าพัก พระองค์จะทรงเลือกสถานที่ที่สงบเงียบ ร่มรื่น เป็นสวนป่า หรืออุทยานซึ่งนอกจากจะห่างไกลผู้คน ปราศจากความพลุกพล่าน เหมาะแก่การปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสบอกแก่พระสงฆ์ว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้ามีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก”^๔

ดังนั้น ผู้วิจัยเข้าใจเองได้ว่า สถานที่ซึ่งพระพุทธองค์ทรงเลือกเป็นที่พักแรม นอกจากที่ที่มีผู้บวราณาหรือถวายให้เป็นวัดในสมัยนั้นแล้ว ก็เป็นป่าเขา สวนอุทยาน ซึ่งไม่มีเจ้าของหวงห้าม ล้วนเป็นสถานที่ปราศจากความอึกกระทึกคึกโครม เป็นสถานที่เงียบสงบ มีสภาพแวดล้อมที่เต็มไปด้วยธรรมชาติ ถึงแม้ในสมัยนั้นจะถือเป็นเรื่องปกติแต่เมื่อพิจารณาจากสถานที่ ที่พระองค์ประทับและทรงใช้ในการแสดงธรรม ย่อมทราบได้ว่า พระพุทธองค์ได้ให้ความสำคัญกับสถานที่ ซึ่งต้องเป็นสถานที่สงบ ร่มรื่น เป็นธรรมชาติ เมื่อสุขภาพกายปลอดโปร่งโล่งสบาย ความสบายใจก็จะเกิดขึ้นตามมา ทำให้เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงธรรม ผู้ฟังสามารถสนใจไปตามกระแสธรรมได้อย่างไม่ยาก เพราะไม่มีสิ่งรบกวนหรืออุปสรรคในการสื่อสารดังเช่นสังคมเมืองในปัจจุบัน จากสิ่งเหล่านี้ถือเป็นการใช้พื้นที่ในการใช้เป็นการสอนประการหนึ่งของพระพุทธองค์

พบว่าในพระสูตรต่าง ๆ ในทนิมิกายนี้ ทำให้ทราบได้ถึงการใช้พื้นที่เพื่อเป็นการสอนนั้น พระพุทธองค์ มิได้ทรงกำหนดระยะห่างสำหรับพระองค์และผู้เข้าเฝ้า แต่เป็นไปโดยระบบของ

^๔ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒.

วัฒนธรรมในสังคมในยุคนั้น ซึ่งผู้เข้าเฝ้าหรือผู้มีสถานภาพต่ำกว่า จะเป็นผู้กำหนดระยะห่างที่เหมาะสมเอง ส่วนการกำหนดพื้นที่เพื่อเป็นที่พักสำหรับพระพุทธองค์และพระสงฆ์ พระพุทธองค์ทรงคำนึงถึงความเหมาะสมกับสถานภาพคือ ความเป็นสมณะผู้เรียบง่าย สันโดษตามมีตามได้ สถานที่พักของพระสงฆ์จึงมักเป็นสวนป่าเขาที่ร่มรื่นไม่พลุกพล่านด้วยผู้คน และไม่มีผู้ใดหวงห้าม แม้จะมีเจ้าของก็เป็นสถานที่เขาอนุญาตหรือนิมนต์ให้เข้าประทับ

๒.๑.๒ อวจนภาษาที่เกี่ยวกับเรื่องเวลา^๙

อวจนภาษาที่เกี่ยวกับเรื่องเวลา คือการใช้เวลาเพื่อสื่อการสอน การให้ความสำคัญกับเวลา การใช้เวลาเพื่อสื่อการสอน เกี่ยวเนื่องด้วยวัฒนธรรมของสังคมนั้น ๆ เป็นสำคัญเพราะการให้ความสำคัญกับเวลาของแต่ละสังคมมีความแตกต่างกัน บางสังคมอาจให้ความสำคัญกับเวลามาก แต่บางสังคมกลับไม่สนใจเรื่องเวลา ในเรื่อง อวจนภาษาที่เกี่ยวกับเรื่องเวลาของพระพุทธองค์หรือเวลาที่พระพุทธองค์ทรงกำหนด อย่างในปาฏิกสูตร

เมื่อรุ่งเช้าพระพุทธองค์ จะเสด็จออกบิณฑบาต แต่ทรงพิจารณาเห็นว่าเวลายังเข้าเกินไป จึงเสด็จเข้าไปยังอารามของภคโคตรปริพาชกเพื่อสนทนาธรรม และได้แสดงธรรมเกี่ยวกับเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ และทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลก ทำให้ภคโคตรปริพาชกเกิดความเลื่อมใส^{๑๐}

พระสูตรนี้อธิบายได้ว่า ในตอนเช้าตรู่ของวันนั้น พระพุทธองค์ ทรงตรวจดูหมู่สัตว์ผู้มีอุปนิสัยสมควรเสด็จไปโปรด ปรากฏว่า ภคโคตรปริพาชก อยู่ในข่ายพระญาณของพระองค์ว่า เขาจะทูลถามเรื่องนี้ และเมื่อพระองค์ทรงเล่าให้ฟัง เขาจะเกิดความเลื่อมใสแม้เขาจะไม่สามารถทำลายกิเลสให้หมดสิ้นได้ แต่ก็ยังเป็นปัจจัยให้บรรลุดุธรรมขั้นสูงต่อไปได้ การกระทำพุทธกิจในแต่ละวันนั้น พระพุทธองค์มิได้กำหนดเวลาเจาะจงไว้ และในพระสูตรต้นตปิฎก ที่ขนิณายนี้ ก็ไม่ได้พรรณนาไว้อย่างชัดเจนมากนัก เพียงแต่บอกว่าสมัยหนึ่ง หรือเวลานั้นเท่านั้น ที่พระพุทธองค์ทรงกระทำกิจในแต่ละวัน แต่เมื่อสังเกตจากพระจริยาวัตร ที่พระพุทธองค์ทรงปฏิบัติเป็นประจำวันที่ปรากฏในพระไตรปิฎก แม้ว่าเวลาในช่วงต่าง ๆ นี้ พระพุทธองค์มิได้มีพระดำรัสกำหนดตายตัว เพราะมีบางเวลาในบาง พระสูตร ซึ่งพระพุทธองค์มิได้บำเพ็ญพุทธกิจตามที่พระอรธรรณกถาจารย์ได้กล่าวเอาไว้ แต่โดยมาก พระพุทธองค์ จะบำเพ็ญพุทธกิจตามเวลาดังกล่าวมา และสิ่งที่สำคัญในการใช้เวลาเพื่อการเผยแผ่ธรรมะคือ พระองค์ทรงคำนึงถึงความเหมาะสมกับอุปนิสัยหรือจริตของผู้ฟังแต่ละคนแต่ละกลุ่ม ซึ่งเวลาทั้งหมด ตลอดวันหนึ่งพระองค์จะใช้ในการปฏิบัติพุทธกิจเผยแผ่พระธรรมคำสอนเพื่อประโยชน์แก่มหาชน ทั้งที่เดินทางมาเข้าเฝ้าพระองค์เอง และที่พระองค์ทรงเห็นอุปนิสัย แล้ว

^๙ Mark Knapp, *Nonverbal Communication in Human Interaction*, (New York : Holt, Rinehart and Winston, 1976), p. 23., อ้างใน กิตติมา สุรสนธิ, *ความรู้ทางการสื่อสาร*, หน้า ๒๘.

^{๑๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑/๑.

เสด็จไปแสดงธรรมแก่เขาเองถึงที่อยู่ ในส่วนของการกำหนดเวลาเข้าเฝ้าของกลุ่มบุคคลต่าง ๆ ที่เดินทางมาเฝ้าเป็นหน้าที่ของพระอุปัฏฐาก ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสชมพระอานนท์ไว้ในมหาปรินิพพานสูตร^{๑๑}

ด้วยพุทธรกิจที่พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญประจำวันจนตลอดพระชนม์ชีพ พระพุทธองค์ทรงให้ความสำคัญกับเวลา ทรงใช้เวลาเพื่อความเหมาะสมแก่ผู้ฟังธรรมตามสมควรแก่อุปนิสัย ทรงใช้เวลาในวันหนึ่งอย่างคุ้มค่าและเป็นประโยชน์มากที่สุด เวลาในแต่ละวันหมดไปกับการเผยแผ่พระธรรมคำสอนแก่ผู้ฟัง ทั้งเทวดาและมนุษย์ ถึงแม้จะไม่บอกว่าพระองค์ให้ความสำคัญกับเวลาในการใช้ชีวิตมากแค่ไหน แต่จากพุทธรกิจที่พระองค์ทรงปฏิบัติก็ย่อมทำให้ทราบว่า เวลาในการดำเนินชีวิตของพระองค์นั้นมีความสำคัญเป็นอย่างมาก พระองค์มียอมให้แม้เพียงวินาทีหนึ่งสูญไปกับสิ่งที่ไร้ประโยชน์ ทรงใช้เวลาในการแสดงธรรม เผยแผ่คำสอนที่เป็นประโยชน์แก่ผู้คนในสังคม ด้วยทรงหวังจะให้ผู้ฟังเกิดความเข้าใจในความเป็นไปของชีวิต ตามความเป็นจริง ดำเนินชีวิตไปอย่างมีค่าและไม่ประมาท มัวเมาในเวลา และสร้างสันติสุขให้เกิดขึ้นในสังคม

๒.๑.๓ อวจนภาษาที่ปรากฏทางกาย^{๑๒}

อวจนภาษาที่ปรากฏทางกาย คือ การแสดงท่าทางหรืออิริยาบถต่าง ๆ เช่น การเดิน ยืน นั่ง นอน การยิ้ม การโบกมือ หรือบุคลิกท่าทางอย่างอื่นที่ปรากฏออกมาทางร่างกายของบุคคลโดยที่บุคคลนั้นตั้งใจแสดงออกเพื่อการสอน ภาษากายหรือภาษาท่าทางที่พระพุทธองค์ทรงแสดงในทิมมิกาย สุตตันตปิฎกนี้ ผู้ศึกษาได้แยกตามอิริยาบถใหญ่ คืออิริยาบถยืน อิริยาบถเดิน อิริยาบถนั่ง และอิริยาบถนอน ตามที่พระพุทธองค์ทรงใช้เพื่อการสอนและเผยแผ่พุทธธรรม มีปรากฏในลักษณะต่าง ๆ จำนวน ๒๔ ครั้ง อิริยาบถเดิน ในพระสูตรต่าง ๆ ในทิมมิกายนี้ได้กล่าวถึงลักษณะการเดินของพระพุทธองค์ เพื่อการสอนไว้มีปรากฏอยู่ ๓ แห่ง ดังมีเนื้อความปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ ดังนี้ คือ อัมพพัฏฐสูตร มีความว่า ครั้นนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากพระวิหารทรงจรงกรมอยู่ แม้อัมพพัฏฐมาณพก็ออกจากพระวิหารเดินจรงกรมอยู่เหมือนกัน^{๑๓}

อุทุมพรกิสสูตร มีความว่า พระผู้มีพระภาคทรงสดับถ้อยคำสนทนาระหว่างสันธานคหบดี กัณนิโครธปริพาชกนี้ ด้วยทิพพโสตธาตุดันบริสุทธิน้อมนุษย์ ครั้นนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จลงจากภูเขาคิชฌกูฏ แล้วเสด็จเข้าไปยังสถานที่ให้เหยื่อนกยูง ที่ฝั่งสระโบกขรณีสุมาคธา เสด็จจรงกรมอยู่ในที่แจ้ง ณ สถานที่นั้น^{๑๔}

^{๑๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๑-๑๓๒/๗๗.

^{๑๒} Mark, Knapp, *Nonverbal Communication in Human Interaction*, (New York : Holt, Rinehart and Winston, 1976), p. 23., อ้างใน กิตติมา สุรสนธิ, *ความรู้ทางการสื่อสาร*, หน้า ๒๘.

^{๑๓} ที.ส. (ไทย) ๙/๒๘๗-๒๘๘/๑๐๖.

^{๑๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๕๔/๓๗.

อัครัญญสูตร มีความว่า

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ปราสาทของนางวิสาขา มิครามาดา ในบุพพาราม เขตกรุงสาวัตถี สามเณรชื่อ วาเสฏฐะและสามเณรชื่อ ภารทวาชะหวังความเป็นภิกษุ จึงอยู่อบรมในสำนักของภิกษุทั้งหลาย ครั้นเวลาเย็น พระผู้มีพระภาคทรงออกจากการหลีกเร้นแล้ว ได้เสด็จลงจากปราสาท ทรงจงกรมอยู่ในที่กลางแจ้งร่มเงาปราสาท^{๑๕}

อัมพัฏฐสูตร พระพุทธรองค์มีพระประสงค์จะแสดงลักษณะมหาบุรุษประการหนึ่ง คือ พระคฤหฐานที่เร้นอยู่ในฝักให้ปรากฏแก่อัมพัฏฐมาณพ ซึ่งพราหมณ์โปกขรสาติผู้อาจารย์ สงสัยในมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการ จึงส่งให้เดินทางมาเข้าเฝ้าเพื่อพิสูจน์ พระพุทธรองค์ได้เสด็จจงกรมเพื่อแสดงลักษณะมหาบุรุษที่ปกปิดแก่ อัมพัฏฐมาณพ ซึ่งเป็นการแสดงภาษาท่าทางเพื่อแทนคำพูด ลักษณะของพระคฤหฐาน ที่เร้นในฝักนั้น ตามปกติเป็นอวัยวะที่อยู่ในที่ลับและยังปกปิดด้วยผ้าสบง และจีวรย่อมเป็นการยากที่จะได้เห็น ดังนั้น พระพุทธรองค์เมื่อจะแสดงลักษณะมหาบุรุษให้ปรากฏ คลายความสงสัยจึงเสด็จเดินจงกรม ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ได้ให้อธิบายว่า

เพราะเหตุว่า เมื่อพระพุทธรองค์ทั้งหลายประทับนั่งก็ดี บรรทมอยู่ก็ดี ใคร ๆ มิสามารถที่จะแสวงหาลักษณะได้ แต่เมื่อพระองค์ประทับยืนก็ดี เสด็จจงกรมก็ดี เขาสามารถเห็นธรรมดว่า พระพุทธรองค์ทั้งหลายทรงทราบว่า เขามาเพื่อแสวงหาคุณลักษณะแล้วเสด็จลุกขึ้นจากอาสนะ ทรงอธิษฐานจงกรม ข้อนี้เป็นอาจิมปฏิบัติของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย^{๑๖}

ข้อนี้ ในมิลินทปัญหา เมื่อพระนาคเสนถูกพระเจ้ามิลินท์ ถามเกี่ยวกับการที่พระพุทธรองค์แสดงพระคฤหฐาน ที่เร้นอยู่ในฝัก ซึ่งเป็นลักษณะการแสดงอวัยวะที่น่าละอายแก่บุคคลเป็นลักษณะ การทำได้ยากหรือไม่ พระนาคเสนได้ทูลว่า “ข้าแต่มหาบพิตร พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงแสดงพระคฤหฐาน พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระฉายา ทรงบันดาลด้วยพระฤทธิ์ แสดงเพียงพระรูปเป็นเงา ๆ ยังทรงนุ่งผ้าสบงอยู่ ยังคงคาตรัดประคองอยู่ และยังทรงห่มจีวรอยู่”^{๑๗}

ในอุทุมพรกสูตร^{๑๘} พระพุทธรองค์เสด็จลงจากภูเขาคิชฌกูฏ เสด็จมาเดินจงกรมในที่กลางแจ้ง ใกล้บริเวณที่สันธานคหบดีและนิโครธปริพาชกสนทนากัน เพราะทรงมีประสงค์จะให้ทั้งสองได้เห็นและแสดงธรรมแก่นิโครธปริพาชก เนื่องจากในเวลาใกล้รุ่งวันนั้น นิโครธปริพาชกได้เข้าไปในค่ายคือพระญาณของพระพุทธรองค์ และพระองค์ได้เล็งเห็นอุปนิสัยของปริพาชกนั้นแล้ว เพียงรอโอกาสที่จะเสด็จมายังอารามของปริพาชกนั้นเท่านั้น เมื่อสันธานคหบดีได้เข้าไปสนทนากับนิโครธปริพาชกและเขาได้กล่าวยกตนข่มพระพุทธรองค์เช่นนั้น เวลานั้นจึงเป็นโอกาสที่พระองค์จะเสด็จเข้าไป

^{๑๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๑/๘๓.

^{๑๖} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๕๔-๒๕๔/๘๗.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘๒.

^{๑๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๘.

เพื่อแก้วาทะ และแสดงธรรมให้ฟัง ดังนั้นพระพุทธรองค์จึงเสด็จมาเดินจงกรมปรากฏพระองค์อยู่ใกล้ ๆ สถานที่ที่คนทั้งสองสนทนากัน เป็นการใช้ภาษาท่าทางเพื่อแทนคำพูดเพื่อแจ้งให้ทราบ

ส่วนในอัครัญญสูตร^{๑๙} พระพุทธรองค์เสด็จออกจากที่หลีกเร้น เสด็จจงกรมอยู่ที่กลางแจ้งที่ร่มเงาปราสาทในเวลาเย็น ซึ่งเป็นเวลาที่พระองค์เสด็จออกจากที่พักผ่อนเพื่อแสดงธรรมแก่พุทธบริษัท เมื่อวาสฤทธสามเณร และภราทวาชะสามเณร มองเห็นจึงเข้าเฝ้า พระพุทธรองค์จึงแสดงธรรมเกี่ยวกับเรื่องวรรณะ ให้แก่สามเณรทั้งสองซึ่งมีชาติเป็นพราหมณ์ได้ฟัง ลักษณะการเสด็จเดินจงกรมอยู่ ณ ที่กลางแจ้งที่ปรากฏในพระสูตรดังกล่าวข้างต้น ซึ่งอาจเป็นลานกว้าง ดังเช่นลานวัดในปัจจุบันในเวลาเย็น ซึ่งเป็นเวลาที่พระองค์ทรงเปิดโอกาสให้บุคคลเข้าเฝ้าเพื่อฟังธรรม เป็นการแสดงพระองค์โดยใช้การเดินจงกรมแทนคำพูดเพื่อแจ้งให้ผู้พบเห็นได้ทราบว่า “พระองค์เปิดโอกาสให้เข้าเฝ้าได้แล้วในเวลาเย็น” ภาษาท่าทางที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงทั้ง ๓ ครั้งนี้ เป็นลักษณะแทนคำพูดเพื่อแจ้งให้ทราบ พระองค์มิได้ตรัสพระดำรัสอะไร เพียงแสดงการเดินจงกรมให้ปรากฏแก่ผู้ฟังและผู้พบเห็นก็สามารถทราบความประสงค์ของพระองค์ได้ทันที

อิริยาบถเดิน หรือการเดินจงกรมของพระพุทธรองค์ หมายถึง การเดินไปมาโดยมีสติกำกับ^{๒๐} ในพระสูตรต่าง ๆ มิได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า พระพุทธรองค์เสด็จจงกรมเพราะอะไร เป็นแต่เพียงบอกว่าพระพุทธรองค์เสด็จจงกรม แต่โดยจุดประสงค์ของการแสดงอวจนภาษาเพื่อใช้เป็นสื่อการสอน พระองค์ทรงแสดงแสดงเพื่อแทนคำพูด ส่วนในปัจจุบัน การเดินจงกรมถือเป็นอิริยาบถหลักอย่างหนึ่งที่ใช้เป็นกุสโลบายในการปฏิบัติกรรมฐาน มีกล่าวถึงในพระสูตรมากมายหลายแห่ง และในหลายแห่งนั้น ดูเหมือนจะหมายถึงการเดินออกกำลังหรือการเดินพักขา หรือเป็นการเปลี่ยนอิริยาบถมิใช่หลักในการปฏิบัติธรรม ส่วนในการปฏิบัติธรรมมิได้บอกรายละเอียด ว่ามีวิธีปฏิบัติในการเดินจงกรมกันอย่างไร เข้าใจว่า ในสมัยพุทธกาลและในสมัยจาริกคัมภีร์พระบาลีและอรรถกถา คงเป็นข้อปฏิบัติที่รู้วิธีกันดีอยู่แล้วจึงไม่กล่าวถึงรายละเอียด^{๒๑} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆษาจารย์ ได้อธิบายถึงวิธีการเดินจงกรมไว้ ๖ ระยะคือ

๑. อุทธรณะ การยกเท้าจากพื้น
๒. อติธรณะ การยื่นเท้าไปข้างหน้า
๓. วิติธรณะ เมื่อเห็นตอเห็นหนามหรือเห็นที่ขรุขระเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วก้าวเท้าไปข้างหน้า ช่างนี้
๔. โวสัสซชนะ การหย่อนเท้าลงต่ำ

^{๑๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๔.

^{๒๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.), หน้า ๓๘.

^{๒๑} ธนิต อยุธยา, **วิปัสสนาธิปไตย**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ต้นไม้, ๒๕๒๕.), หน้า ๒๓-๒๔.

๕. สันนิษฐาน การวางเท้าลงบนพื้นดิน

๖. สันนิษฐาน การกอดเท้าข้างหนึ่งลงกับพื้นในเวลาจะยกเท้าอีกข้างหนึ่งขึ้น^{๒๒}

กล่าวโดยสรุป พระอิริยาบถเดินของพระพุทธองค์ ที่ปรากฏในทีฆนิกาย ซึ่งพระพุทธองค์ทรงแสดงออกเพื่อใช้เป็นสื่อการสอน คือ การเดินจงกรม ซึ่งหมายถึง การเดินไปมาโดยมีสติกำกับตลอดเวลา ลักษณะการเดินที่ปรากฏทั้ง ๓ แห่งในทีฆนิกาย พระพุทธองค์ทรงแสดงออกเพื่อแทนคำพูด เป็นการแจ้งให้ทราบความประสงค์ของพระองค์ โดยไม่ตรัสพระดำรัสอะไร ลักษณะการเดินจงกรม ถึงแม้ในพระสูตรมิได้พรรณนาไว้ชัดเจนนัก ว่ามีลักษณะการเดินอย่างไร และเพื่อจุดประสงค์หลักอะไร อย่างไรก็ตามโดยวัตถุประสงค์ของการสอน การเดินจงกรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงออกดังปรากฏในพระสูตรทั้ง ๓ แห่ง พระองค์ทรงแสดงเพื่อการสอนโดยแทนคำพูด เป็นการแสดงพระองค์ให้ผู้ทีพระองค์ประสงค์จะแสดงธรรมให้เห็น

นอกจากการเดินจงกรม ซึ่งพระพุทธองค์แสดงออกเพื่อใช้เป็นสื่อการสอนดังปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ ในทีฆนิกายแล้ว เช่น การเดิน เข้าไปยังหมู่บ้าน เป็นต้น พระองค์ยังได้บัญญัติเป็นข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุสงฆ์ เรียกว่า เสดยวัตร จุดประสงค์หลักที่บัญญัติเป็นข้อปฏิบัตินี้ ก็เพื่อเป็นการสร้างนิสัยให้ภิกษุสงฆ์ มีกิริยาท่าทางสงบเสถียร สำรวม สร้างความเลื่อมใสศรัทธาแก่ผู้พบเห็น

อิริยาบถนั่งของพระพุทธองค์ที่ปรากฏในพระสูตรทั้งหลาย คือ การนั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า ลักษณะการนั่งดังกล่าว แสดงออกถึงความมั่งคั่ง มั่นใจในพระพุทธองค์ กล้าเผชิญหน้าและพร้อมที่จะแก้ไขปัญญาหรือตอบคำถามผู้ฟัง ไม่หวั่นเหมือนจะหลบหนีจากผู้ฟัง อวจนภาษาในอิริยาบถนั่งนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงออกเพื่อแทนคำพูด เพื่อแจ้งให้ทราบถึงความพร้อมในการแสดงธรรมของพระองค์ และแจ้งให้ผู้ฟังได้ทราบว่า ต่อจากนี้ไปพระองค์จะแสดงธรรมแล้ว ให้ตั้งใจฟังโดยเคารพ

ตามนัยดังกล่าว อิริยาบถนั่ง ของพระพุทธองค์ ที่พระองค์แสดงเพื่อใช้เป็นสื่อการสอนหรือเผยแผ่ธรรมะนั้น มีปรากฏอยู่ในทุกพระสูตร แต่มิได้บอกถึงลักษณะการประทับนั่งของพระพุทธองค์ไว้อย่างกระจ่างนัก เพียงแค่บอกให้ทราบว่า พระพุทธองค์เสด็จมาประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่ภิกษุได้ปูลาดไว้เท่านั้น ดังที่ปรากฏในพระสูตรทั้งหลาย เช่นพรหมชาลสูตร มีความว่า ลำดับนั้น พระพุทธองค์ทรงทราบคำสนทนาของภิกษุเหล่านั้น จึงเสด็จไปที่หอนั่ง ประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่ปูลาดไว้แล้วตรัสถามว่า “ภิกษุทั้งหลายเวลานี้พวกเธอนั่งสนทนากันด้วยเรื่องอะไร พูดเรื่องอะไรค้างไว้”^{๒๓}

^{๒๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล ภาคที่ ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.), หน้า ๒๕๑.

^{๒๓} ที.สี. (ไทย) ๙/๔/๒.

มหาสิสุตร มีความว่า “ต่อมาพระพุทธองค์เสด็จออกจากพระวิหาร ไปประทับนั่งบนอาสนะที่สี่หะสามเณร จัดไว้ในร่มเงาพระวิหาร ลำดับนั้น พราหมณ์ทูตชาวโกศลและชาวมคธเหล่านั้น เข้าเฝ้าพระพุทธผู้มีพระภาค ได้สนทนากับพระพุทธผู้มีพระภาคพาคันเคยกันดีแล้วจึงนั่ง ณ ที่สมควร”^{๒๔}

มหาปทานสูตร มีความว่า “พระพุทธผู้มีพระภาคทรงสดับคำสนทนาของภิกษุเหล่านั้นด้วยทิพโสตธาตุอันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ เสด็จจุลกจากพุทธอาสน์เข้าไปที่ห้องนั่งใกล้กรรมทปประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่ปูลาดไว้แล้ว”^{๒๕}

การเสด็จมาประทับนั่งบนอาสนะของพระพุทธองค์นั้น เทาที่ยกมาเป็นตัวอย่างในพระสูตรทั้ง ๓ พระสูตร และพระสูตรอื่น ๆ เป็นลักษณะแทนคำพูด เพื่อบอกให้ทราบว่า “ถึงเวลาที่จะแสดงธรรมให้ฟังแล้ว” หรือทรงเปิดโอกาสให้ภิกษุ หรือพุทธบริษัทที่มีความประสงค์จะเข้าเฝ้าให้เข้าเฝ้าได้ ดังที่ปรากฏเนื้อความในพระสูตรทั้งหลาย เมื่อเกิดการสนทนากันเกี่ยวกับเรื่องต่าง ๆ ที่เป็นปัญหาสำหรับภิกษุสงฆ์ ดังปรากฏในพรหมชาลสูตร และมหาปทานสูตร พระพุทธองค์จะเสด็จไปประทับนั่งบนพุทธอาสน์เพื่อเปิดโอกาสให้ภิกษุสงฆ์เข้าเฝ้า และแสดงธรรมเพื่อไขปัญหาเหล่านั้น ลักษณะการนั่งของพระพุทธองค์ ถึงแม้ในพระสูตรต่าง ๆ ในที่ขมิณายนี้ มิได้พรรณนาไว้ชัดเจนมากนัก แต่ก็พึงทราบได้จากพระพุทธพจน์ที่พระองค์ได้ตรัสไว้แก่ภิกษุสงฆ์ตอนหนึ่งว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า”^{๒๖}

พระพุทธพจน์บทนี้ ทำให้ทราบลักษณะการนั่งของพระพุทธองค์ คือ การนั่งคู้บัลลังก์หรือนั่งสมาธิ ตั้งกายตรง และมีสติกำกับอยู่กับอิริยาบถนั้นตลอดเวลา การนั่งในลักษณะดังกล่าว เป็นอิริยาบถนั่ง ที่แสดงความองอาจ มีความมั่นใจในตนเอง ไม่ห่อเหี่ยวหรือท้อถอย สร้างความเชื่อมั่นแก่ผู้พบเห็น ซึ่งตรงข้ามกับอิริยาบถนั่งที่หดหู่ ห่อตัว คอหดสั้นเหมือนกำลังจะหลบกายไม่ให้ใครเห็น แสดงความไม่มั่นใจในตนเอง การนั่งดังกล่าว พระอรธกถาจารย์ได้อธิบายไว้ว่า

นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง คือ นั่งคู้ขาเข้าโดยรอบ ตั้งสรีระส่วนบนให้ตรงให้ปลายของกระดูกสันหลัง ๑๘ ข้อจดกัน เพราะเมื่อพระโยคาวจรนั่งอย่างนี้ หนึ่งเนื้อและเอ็นย่อมไม่ขัด เมื่อเป็นอย่างนั้น เวทนาเหล่าใดจะพึงเกิดขึ้นในขณะ ๆ เพราะความขัดแห่งหนึ่งเนื้อและเอ็นนั้นเป็นปัจจัย เวทนาเหล่านั้น ก็จะไม่เกิดขึ้นแก่เธอ ครั้นเวทนาเหล่านั้นไม่เกิดขึ้น จิตก็จะมีอารมณ์เป็นหนึ่ง กรรมฐานไม่ตก เข้าถึงความเจริญงอกงามได้^{๒๗}

^{๒๔} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๖๓/๑๕๓.

^{๒๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒/๒.

^{๒๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๗/๓๐๒.

^{๒๗} มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรค แปล ภาค ๒ ตอน ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.), หน้า ๙๕-๙๖.

อิริยาบถนอน พระอิริยาบถนอนของพระพุทธองค์ ที่ปรากฏในพระสูตรทั้งหลายเรียกว่า การสำเร็จสัพพะไสยาหรือสัพพะไสยาสน์ คือ การนอนแบบราชสีห์ ซึ่งในทีฆนิกายนี้ได้กล่าวถึงพระอิริยาบถนอนของพระพุทธองค์ไว้ ๓ ครั้ง คือ

มหาปริณิพพานสูตร ตอนหนึ่งได้กล่าวเอาไว้ว่า “พระผู้มีพระภาคทรงสำเร็จสัพพะไสยาโดยพระปรศว์เบื้องขวา ทรงซ้อนพระบาทเหลื่อมพระบาท ทรงมีสติสัมปชัญญะ ทรงกำหนดพระทัยพร้อมจะเสด็จลุกขึ้น”^{๒๘}

ในพระสูตรเดียวกัน “เมื่อพระพุทธองค์ใกล้เสด็จปริณิพพาน ทรงเสด็จไปยังคองไม้สาละทั้งคู่ ได้รับสั่งให้พระอานนท์ตั้งเตียง เพื่อพระองค์จะทรงพักผ่อน ในพระสูตรกล่าวเอาไว้ว่า ครั้นนั้นพระผู้มีพระภาคทรงสำเร็จสัพพะไสยาโดยพระปรศว์เบื้องขวาทรงซ้อนพระบาทเหลื่อมพระบาท ทรงมีสติสัมปชัญญะ”^{๒๙}

คำว่า สัพพะไสยา หรือการนอนแบบราชสีห์ นี้ พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในเสຍยาสูตรว่า พญาราชสีห์ยอมสำเร็จการนอนตะแคงขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า สอดหางเข้าในระหว่างโคนขา มั่นต้นขึ้น ยึดกายส่วนหน้าแล้วเหลียวดูกายส่วนหลัง ถ้ามันเห็นกายผิดแปลกหรือไม่ปกติ อย่างไม่ไป มันยอมเสียใจด้วยเหตุนั้น แต่ถ้าไม่เห็นอะไรผิดปกติ มันยอมดีในนี้เรียกว่านอนอย่าง ราชสีห์^{๓๐}

การนอนในลักษณะดังกล่าวนี้ ประเด็นสำคัญในสื่อการสอนของพระพุทธองค์คือ การมีสติสัมปชัญญะในการนอน กำหนดใจว่าจะตื่นขึ้น ซึ่งพระพุทธองค์ทรงแสดงออกเพื่อเสริมคำพูดโดยทรงกระทำให้เป็นตัวอย่าง เพื่อสอนให้ภิกษุทั้งหลาย มีสติสัมปชัญญะอยู่ตลอดเวลาทุกอิริยาบถและพระองค์ได้ตรัสโทษแห่งการนอนที่ปราศจากสติสัมปชัญญะไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุจำวัดหลับขาดสติสัมปชัญญะ มีโทษ ๕ ประการ คือ ๑. หลับเป็นทุกข์ ๒. ตื่นเป็นทุกข์ ๓. เห็นความฝันเลวทราม ๔. เทวดาไม่รักษา ๕. น้ำอสุจิกเลื้อน”^{๓๑}

ส่วนอานิสงส์หรือผลของการนอนอย่างมีสติสัมปชัญญะก็ตรงข้ามกับโทษ ๕ ประการข้างต้น จะเห็นได้ว่า นอกจากอิริยาบถท่าทางต่าง ๆ ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงออกนั้นจะเพื่อสร้างความเลื่อมใสศรัทธาแก่ผู้พบเห็นแล้วประเด็นสำคัญคือ การมีสติสัมปชัญญะกำหนดรู้ตัวอยู่ตลอดเวลา กับอิริยาบถเหล่านั้น ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติเพื่อกำจัดกิเลสภายในตน

การนั่ง อิริยาบถหนึ่งที่พระพุทธองค์ทรงแสดงนี้ คือ การนั่งเฉยไม่ตรัสอะไร แสดงถึงการยอมรับหรือรับทราบ ในทีฆนิกาย สุตตันตปิฎกนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงอาการนั่ง เมื่อมีผู้มา

^{๒๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๙๖/๑๔๕.

^{๒๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๙๘/๑๔๘.

^{๓๐} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๖/๓๖๖.

^{๓๑} วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๕๓/๒๒๖-๒๒๗.

ทูลนิมนต์ให้เสด็จเข้าไปเสวยภัตตาหาร หรือทูลให้รับนิมนต์ในเรื่องบางอย่าง เช่น การรับเรือนพักแรม ดังปรากฏในมหาปริณิพพานสูตร การรับนิมนต์เสวยภัตตาหารดังปรากฏในอัมพพัฏฐสูตร เป็นต้น หากพระพุทธรองค์ทรงรับนิมนต์ พระองค์จะทรงนั่ง หากพระองค์จะปฏิเสธไม่ทรงรับ พระองค์ก็จะตรัสบอกเหตุที่ไม่ทรงรับ ดังที่ปรากฏในมหาปริณิพพานสูตรตอนหนึ่ง เมื่อเจ้าลิจฉวีทั้งหลายเข้าเฝ้าพระพุทธรองค์เพื่อทูลนิมนต์ให้รับภัตตาหารในพระนครปาตลีบุตร แต่พระพุทธรองค์ทรงรับนิมนต์ของนางอัมพปาลีคณิกาแล้ว จึงตรัสปฏิเสธพวกเจ้าลิจฉวีไปว่า “เรารับนิมนต์เพื่อฉันภัตตาหารในวันพรุ่งนี้ของนางอัมพปาลีไว้แล้ว”^{๓๒}

ในแต่ละพระสูตรที่ปรากฏอวจนภาษาคือการนั่งนี้ มีเนื้อความเป็นอันเดียวกัน คือพระพุทธรองค์ทรงรับนิมนต์ด้วยพระอาการดุขณิ และในทุก ๆ พระสูตรก็จะบอกเช่นเดียวกันว่าผู้นิมนต์ได้ทราบวาทะพระพุทธรองค์ทรงรับนิมนต์ เพราะเห็นว่าพระพุทธรองค์ทรงนั่ง การที่ผู้นิมนต์ทราบว่าพระพุทธรองค์ทรงรับนิมนต์ด้วยอาการนั่งนี้ เป็นไปโดยอัตโนมัติ หมายความว่า ในวัฒนธรรมของอินเดียสมัยนั้นน่าจะมีข้อตกลงเป็นการยอมรับและรู้กันโดยทั่วไปในสังคมว่า การนั่งนี้เป็นการแสดงความเห็นด้วยหรือยอมรับในการกระทำหรือในคำพูดนั้น ๆ แต่หากไม่เห็นด้วยหรือไม่ยอมรับก็จะมี การโต้แย้งให้เหตุผลกัน จึงพอสรุปได้ว่า การนั่ง หมายถึงการยอมรับหรือเห็นด้วยนั้น เป็นที่ยอมรับกันในสังคมในสมัยนั้น

อาการนั่งของพระพุทธรองค์ ที่ปรากฏในทิมนิกาย สุตตันตปิฎกนี้ มีความหมายในลักษณะเดียวกันคือแทนการตรัสรับนิมนต์หรือยอมรับ โดยที่พระพุทธรองค์มิได้ทรงตรัสพระดำรัสอะไร หรือแสดงอาการดีใจหรือท่าทางยอมรับแต่อย่างใด แต่ผู้ทูลนิมนต์จะทราบโดยอัตโนมัติว่าพระพุทธรองค์ทรงรับนิมนต์แล้ว โดยเข้าใจจากอาการนั่งของพระองค์นั้น

นอกจากภาษาท่าทางดังที่ปรากฏเหล่านี้แล้ว ยังมีท่าทางที่ทรงแสดงอื่น ๆ อีกคือ การเลบพระชิวหากลับไปกลับมอดังปรากฏในอัมพพัฏฐสูตร และท่าทางเกี่ยวข้องกับอิทธิฤทธิ์คือเหาะขึ้นสู่อากาศดังปรากฏในอุทุมพรกสูตร^{๓๓}

การเลบพระชิวหากลับไปกลับมานี้ ทรงแสดงเจาะจงบุคคลคือ อัมพพัฏฐมาณพและพราหมณ์โปกขรชาติ เพื่อทรงแสดงลักษณะมหาบุรุษประการหนึ่งคือ พระชิวหายาวเพื่อคลายความสงสัยของคนทั้งสอง ส่วนการแสดงอวจนภาษาในลักษณะของการแสดงฤทธิ์นี้ มีปรากฏอยู่เพียงครั้งเดียว คือการเหาะขึ้นสู่อากาศดังที่ปรากฏในอุทุมพรกสูตร สาเหตุเนื่องจากพระพุทธรองค์ทรงสนทนาธรรมกับนิโครธปริพาชกพร้อมทั้งปริพาชกผู้เป็นสาวกเรื่อง การกีดกันบาปด้วยตบะที่ถึงยอดถึงแก่นซึ่งก็คือ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ในลัทธิของปริพาชกมีเพียงเท่านี้ แต่พระพุทธรองค์ทรงแสดงตบะธรรมที่ยิ่งขึ้นไปกว่านี้ ซึ่งเหนือกว่าลัทธิความเชื่อของพวกปริพาชก จนนิโครธปริพาชกและสาวกยอมรับ แต่

^{๓๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๑/๑๐๗.

^{๓๓} ที.ป. (ไทย) ๑๑/๗๙/๕๘.

พระพุทธองค์ทรงทราบว่า ไม่มีใครที่มีปัญญาสามารถรู้แจ้งเห็นธรรมได้ เมื่อจะเสด็จจากไป พระองค์จึงทรงเสด็จเหาะขึ้นสู่อากาศ อวจนภาษาที่ทรงแสดงนี้เป็นลักษณะเน้นและเสริมคำพูดที่พระองค์ได้ตรัสมาว่า ทุกอย่างที่พระองค์ปฏิบัติ และสั่งสอนมา รวมถึงตบะธรรมต่าง ๆ ที่พระองค์บำเพ็ญมามีผลปรากฏจริง จนทำให้พระองค์สามารถเหาะได้ดังที่ปรากฏนี้

อวจนภาษาในเรื่องของการแสดงฤทธิ์ในทมิฬนิกายมีปรากฏอยู่ครั้งเดียวเป็นอวจนภาษาที่เน้นคำพูด และมีวัตถุประสงค์เพื่อแจ้งให้ทราบ อวจนภาษาในลักษณะนี้มีปรากฏน้อย เพราะในเรื่องการแสดงเรื่องปาฏิหาริย์ ๓ ประการ คือ ๑.) อิทธิปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์คือเรื่องฤทธิ์อำนาจอันเหนือมนุษย์ ๒.) อาเทศนาปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์คือเรื่องการดักใจ และ ๓.) อนุสาสนีปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์คือเรื่องการสอนโดยคำพูดสั่งสอนแนะนำ ให้ปฏิบัติให้เห็นผลของการปฏิบัติเอง พระพุทธองค์ทรงสรรเสริญอนุสาสนีปาฏิหาริย์ คือการแนะนำสั่งสอนด้วยคำพูด ให้ผู้ปฏิบัติได้นำไปปฏิบัติแล้วได้รับผลของการปฏิบัติเอง ส่วนปาฏิหาริย์ ๒ นอกนี้ พระองค์ไม่ทรงสรรเสริญด้วยทรงเห็นว่า ผู้ที่ไม่เลื่อมใสศรัทธาจะนำปาฏิหาริย์ทั้ง ๒ นี้ไปเปรียบเทียบกับวิชา ๒ อย่างที่มีปรากฏอยู่ในสมัยนั้นคือ วิชาคันธาริและวิชามณิกา^{๓๔} ซึ่งมีลักษณะเดียวกัน แต่อาณาเขตน้อยกว่า ด้วยเหตุนี้พระพุทธองค์จึงไม่ทรงสรรเสริญการสอนด้วยฤทธิ์ และการดักใจ แต่สรรเสริญการสอนด้วยคำพูดและการปฏิบัติให้เห็นผลแทน

การใช้สายตา การใช้สายตาของพระพุทธองค์ ในทมิฬนิกายมิได้กล่าวไว้ว่าพระพุทธองค์มีการใช้สายตาเพื่อใช้เป็นสื่อการสอนอย่างไร ส่วนในลักษณะสูตร พระพุทธองค์ได้แสดงลักษณะแห่งดวงพระเนตรของมหาบุรุษไว้ ๒ ประการว่า

มีดวงพระเนตรดำสนิท และมีดวงพระเนตรแจ่มใสดุจตาลูกโคเพียงตลอด^{๓๕}

พระสารีบุตรเถระได้พรรณาคุณสมบัติของพระจักขุของพระพุทธองค์เอาไว้ในคัมภีร์มหานิทเทสว่าพระพุทธองค์ทรงประกอบด้วยพระจักขุ ๕ ชนิด คือ

๑. พระมังสะจักขุ ได้แก่พระจักขุที่สามารถมองเห็นได้ไกลถึง ๑ โยชน์ ทั้งกลางวันและกลางคืน โดยไม่มีอะไรมาปิดกั้นการมองเห็นสิ่งทั้งหลาย

๒. พระทิพยจักขุ ได้แก่ พระจักขุที่สามารถมองเห็นสรรพสัตว์ในโลกธาตุทั้งปวงซึ่งกำลังท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ ผู้เป็นไปตามอำนาจกรรม ทั้งในสุคติภูมิและทุคติภูมิ

๓. พระปัญญาจักขุ ได้แก่ พระปัญญาที่สามารถเลือกเฟ้นธรรมนำไปแสดงให้เหมาะแก่ อัยยาศัย อนุสัย จริตและอธิมุตติ ของสรรพสัตว์

๔. พระพุทธจักขุ ได้แก่ พระจักขุที่ทรงใช้ในการตรวจดูอุปนิสัย จริตของสรรพสัตว์ เพื่อประโยชน์แก่การแสดงธรรม ให้เหมาะสมและตรงจุดมุ่งหมายแก่อุปนิสัยและจริตของสรรพสัตว์^{๓๖}

^{๓๔} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๔-๔๘๕/๒๑๔-๒๑๖.

^{๓๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๐๐/๑๖๒.

๕. พระสมันตจักขุ ได้แก่ พระสัพพัญญุตญาณที่สามารถรู้และเข้าใจสรรพสิ่ง^{๓๖}

เมื่อกล่าวถึงการใช้สายตาของพระพุทธองค์ เพื่อใช้เป็นสื่อการสอน หากจะเจาะจงกล่าวเฉพาะพระมังสะจักขุ คือตาเนื้อ จากลักษณะมหาบุรุษที่ปรากฏจะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ทรงมีพระจักขุสุดใสอ่อนโยน สร้างความเป็นมิตรแก่ผู้พบเห็น และจากคำกล่าวของพระสารีบุตรทำให้ทราบว่าพระพุทธองค์ทรงมีพระจักขุที่ดีเลิศ สามารถมองเห็นได้ไกลถึง ๑ โยชน์ ทั้งกลางวันกลางคืน โดยไม่มีอะไรที่จะขวางกั้นได้ นั่นคือมีสายตาดี ไม่ฝ้าฟาง สามารถมองเห็นได้ทุกสถานการณ์ ทำให้พระองค์สามารถวิเคราะห์ผู้ฟังที่เข้าเฝ้าฟังพระธรรมเทศนาได้ทั่วทุกพื้นที่ ไม่ว่าจะนั่งหรืออยู่ ณ มุมไหนของธรรมสภา พระพุทธองค์สามารถมองเห็นและวินิจฉัยได้ว่า ผู้นั้นเข้าใจหรือมีความรู้สักอย่างไร ในพระธรรมเทศนาที่พระองค์ทรงแสดง หรือมีความรู้สักอย่างไรในพระองค์ ผู้กำลังทรงแสดงธรรมอยู่ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้พระองค์สามารถที่จะยกอุทาหรณ์ หรือเลือกกลวิธีที่จะโน้มน้าวใจผู้ฟังทุกคนให้เกิดความเข้าใจในธรรมโดยวิธีต่าง ๆ ซึ่งล้วนแต่เหมาะสมกับผู้ฟังแต่ละคนซึ่งพระองค์ได้พิจารณาเห็นด้วยสายพระเนตรของพระองค์

อย่างไรก็ตาม ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงการใช้สายตาของพระพุทธองค์เอาไว้ว่า พระพุทธองค์ทรงแลดู หรือทรงตรวจดูบริษัทที่พระองค์ทรงกำลังแสดงธรรมให้ฟัง ถึงแม้ได้บอกชัดเจนกว่า พระองค์มีการใช้สายตากวาดไปทั่วกลุ่มผู้ฟัง แต่จากพระบาลีที่กล่าวไว้ว่า ทรงตรวจดูน่าจะมีความหมายเดียวกันคือ การใช้สายตาพิจารณาวิเคราะห์ผู้ฟังไปทั่วบริษัทที่กำลังนั่งฟังธรรม

นอกจากอวจนภาษาที่พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงเพื่อการเผยแผ่ธรรมะแล้ว ยังมีคำสอนที่เกี่ยวข้องด้วยเรื่องอิริยาบถ หรือท่าทางสำหรับพระสงฆ์ เพื่อฝึกหัดตัดนิสัยทำให้พระสงฆ์สาวกเป็นผู้มีกิริยามารยาททั้งงดงาม สงบ สำรวม สร้างความเลื่อมใสศรัทธาแก่ผู้พบเห็น มีสติสัมปชัญญะอยู่กับอิริยาบถต่าง ๆ อยู่เสมอ ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในพระสูตรต่าง ๆ เช่น “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหยียดดู การคู้เข้า การเหยียดออก การครองสังฆาฏิ บาตร จีวร การฉัน การดื่ม การเคี้ยว การพูดและการนิ่ง”^{๓๗} “ภิกษุเมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่าเราเดิน เมื่อยืนก็รู้ชัดว่าเรายืน เมื่อนั่งก็รู้ชัดว่าเรานั่ง หรือเมื่อนอนก็รู้ชัดว่า เรานอน ภิกษุนั้นเมื่อดำรงกายอยู่โดยอาการใด ๆ ก็รู้ชัด กายที่ดำรงอยู่ โดยอาการนั้น ๆ”^{๓๘} “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไปสู่ปากก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก”^{๓๙} “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมที่เป็นตัวขัดขวางด้วยการจงกรม ด้วยการ

^{๓๖} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๓๐.

^{๓๗} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๑/๕๔๑-๕๔๗.

^{๓๘} ที.ส. (ไทย) ๙/๒๑๔/๗๓., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๖/๓๐๕.

^{๓๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

^{๔๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๗/๓๐๒.

นั่งตลอดปฐมยามแห่งราตรี นอนดุจราชสีห์โดยข้างเบื้องขวาซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะหมายใจว่าจะลุกขึ้นในมัชฌิมยามแห่งราตรีลุกขึ้นชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมที่เป็นตัวขัดขวางด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี ภิกษุชื่อว่าประกอบความเพียรเครื่องตื่นอยู่เนื่อง ๆ เป็นอย่างนี้แล”^{๔๑}

อนึ่ง อวจนภาษาที่เกี่ยวข้องด้วยภาษากาย หรือกิริยาท่าทาง ถือเป็นพระบุคลิกที่มีอยู่ประจำเฉพาะพระองค์ของพระพุทธองค์ และของบุคคลแต่ละคน พระบุคลิกท่าทางต่าง ๆ ที่พระพุทธองค์ทรงใช้เพื่อเป็นสื่อการสอนนั้นมีจำนวนถึง ๒๔ ครั้ง ในจำนวน ๓๐ พระสูตร ที่พระองค์ทรงแสดง ลักษณะของอวจนภาษาเหล่านี้ พระองค์ทรงแสดงเพื่อการสอนตามความเหมาะสมแก่อุปนิสัยของแต่ละบุคคล เพื่อการสอนโน้มน้าวใจให้ผู้ฟังนั้น เกิดความศรัทธาเลื่อมใส เกิดความอุตสาหะตั้งใจใคร่จะฟังธรรม รวมถึงเพื่อเป็นแบบอย่างสำหรับประพฤติปฏิบัติ ของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาสืบต่อมาจนปัจจุบัน

ดังนั้น จากที่ปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ ในการใช้สื่อการสอนเพื่อเผยแผ่ธรรมะนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงภาษาท่าทางต่าง ๆ ประกอบด้วย โดยทรงใช้เพื่อเป็นกุศโลบายในการเข้าหาบุคคลที่พระองค์ประสงค์จะแสดงธรรมให้ฟังบ้าง เพื่อชักจูงโน้มน้าวใจผู้ฟังบ้าง เพื่อใช้ในการสอนตามปกติบ้าง เพื่อสอนภิกษุทั้งหลาย ให้เป็นผู้มีสติสัมปชัญญะอยู่กับทุกอิริยาบถบ้าง กิริยาท่าทางของพระพุทธองค์รวมถึงคำสอนที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในพระสูตรต่าง ๆ เหล่านี้ จุดประสงค์เพื่อสร้างอุปนิสัยให้ภิกษุเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะอยู่กับตนเองตลอดเวลา รวมถึงมีกิริยาอาการ อาจารย์มารยาทงดงาม น่าเลื่อมใสศรัทธา แก่ผู้พบเห็น เพราะความเป็นอยู่ของพระสงฆ์ ต้องอาศัยศรัทธาจากพุทธศาสนิกชน ซึ่งลักษณะหนึ่งที่จะทำให้ผู้คนเลื่อมใส นอกจากการประพฤติปฏิบัติตามธรรมแล้วก็คือ ท่าทาง หรือการแสดงออกซึ่งพฤติกรรมต่าง ๆ อันเป็นรูปธรรมที่ปรากฏในสังคม ดังนั้นพระสงฆ์จึงต้องเป็นผู้ประกอบด้วยกิริยาท่าทางอาจารย์มารยาท งดงามน่าเลื่อมใสศรัทธา ไม่ประพฤติตนดังเช่นคฤหัสถ์ มีสติกำกับอยู่กับทุกอิริยาบถ

๒.๑.๔ อวจนภาษาที่ปรากฏทางกายภาพ^{๔๒}

ลักษณะทางกายภาพคือ ลักษณะของรูปร่างหน้าตาที่บุคคลแสดงออก เพื่อใช้เป็นสื่อการสอน เช่น ลักษณะรูปร่างสูง ต่ำ ดำ ขาว เป็นต้น รูปร่างหน้าตา ถือเป็นปัจจัยหนึ่งที่สามารถสร้างความน่าสนใจ และน่าเชื่อถือได้แก่บุคคลผู้พบเห็น เพราะผู้สอนสามารถสื่อสารให้ผู้เรียนได้ทราบถึงอารมณ์ ความรู้สึกของตนเองผ่านทางสีหน้า รอยยิ้ม หรือแม้แต่รูปร่างที่สูงหรือต่ำ ความมองอาจ สง่าผ่าเผยได้สัดส่วน ในสมัยพุทธกาล บุคลิกลักษณะด้านรูปร่าง ที่ถือเป็นสิ่งสำคัญต่อความเชื่อถือศรัทธา มาแต่โบราณของชาวอินเดียและเป็นคำสอนที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ทางศาสนาที่สำคัญ คือ ความเชื่อ

^{๔๑} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๖/๑๖๐.

^{๔๒} Mark, Knapp, *Nonverbal Communication in Human Interaction*, (New York : Holt, Rinehart and Winston, 1976), p. 23., อ้างใน กิตติมา สุรสนธิ, *ความรู้ทางการสื่อสาร*, หน้า ๒๘.

เรื่องมหาปฐลักษณะ ๓๒ ประการ เรื่องมหาบุรุษลักษณะนี้ เป็นศาสตร์แสดงลักษณะของมหาบุรุษ มีพระพุทธรูปเป็นต้น เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าพุทธรูป มีปริมาณบทคาถา ๑๖,๐๐๐ บท ในเรื่องความเชื่อเรื่องมหาปฐลักษณะนั้น ชาวอินเดียโบราณมีความเชื่อว่า ผู้ที่มีลักษณะของมหาบุรุษนี้ เป็นผู้ประกอบด้วยบุญบารมี ประกอบด้วยความเป็นผู้มีปัญญาเฉลียวฉลาด มีความสามารถในด้านต่าง ๆ อย่างสมบูรณ์ พราหมณาจารย์ใช้สอนสืบทอดกันมาแต่โบราณ และมีคำทำนายเอาไว้ว่าผู้ประกอบด้วยลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการนั้น ถ้าครองราชย์เป็นพระราชาจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ แต่ถ้าออกบวชจะได้เป็นศาสดาเอกของโลก ดังที่ไปกษรชาติพราหมณ์ ได้กล่าวเอาไว้ในคราวส่งอัมพัฏฐมาณไปสวดบูชาพระมหาปฐลักษณะของพระพุทธรูปว่า

พ่ออัมพัฏฐะ มหาปฐลักษณะ ๓๒ ประการ มาแล้วในมนต์ของเรา ซึ่งพระมหาบุรุษผู้ถึงพร้อมแล้ว ย่อมมีคติเป็น ๒ เท่านั้น ไม่เป็นอย่างอื่น ถ้าอยู่ครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ผู้ทรงธรรม เป็นพระราชาโดยธรรม เป็นใหญ่ในแผ่นดินมีมหาสมุทร ๔ เป็นขอบเขต ทรงชัยชนะแล้วมีราชอาณาจักรถึงความมั่นคง ถึงพร้อมด้วยจักรแก้ว ๗ ประการ คือจักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว ขุนคลังแก้ว ขุนพลแก้ว เป็นที่ ๗ พระราชาบุตรของพระองค์มีกว่าพัน ล้านกล้าหาญ มีรูปทรงสมเป็นวีรกษัตริย์ สามารถอย่ายี่เสนาของข้าศึกได้พระองค์ทรงชำนะโดยธรรมมิต้องใช้อาวุธ มิต้องใช้ศาสตรา ทรงครอบครองแผ่นดินนี้มีสาครเป็นขอบเขต ถ้าเสด็จออกทรงผนวชเป็นบรรพชิต จะได้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า มีหลังคาคือกิเลสเปิดแล้วในโลก^{๔๓}

นัยดังกล่าวพระพุทธรูป เพียงพระองค์เดียวที่ทรงประกอบด้วยพระมหาบุรุษลักษณะบริบูรณ์ทั้ง ๓๒ ประการ ถือเป็นพระบุคลิกระจำพระพุทธรูปที่พบเห็นได้ยาก ที่ผู้คนในสมัยนั้นให้ความสนใจอย่างมาก เพราะเป็นคำสอนในทางศาสนา ซึ่งบุคคลผู้ประกอบด้วยลักษณะเช่นนั้น มีคำทำนายให้ปรากฏอยู่ ๒ ประการ คือ เป็นพระเจ้าจักรพรรดิและเป็นศาสดาเอกของโลก ฉะนั้น พระมหาบุรุษลักษณะ ถือเป็นองค์ประกอบที่สำคัญ ที่สามารถสร้างความเลื่อมใสศรัทธาแก่ผู้พบเห็นได้มาก ในสมัยนั้น สาเหตุเนื่องจากบุคคลโดยทั่วไปนั้น ยังยึดติดอยู่ในบุคลิกลักษณะที่น่าศรัทธาเลื่อมใส ซึ่งมีความแตกต่างกันไปในแต่ละบุคคล ความแตกต่างกันในลักษณะนี้ พระพุทธรูปตรัสเรียกว่า ปมาณิกา มี ๔ ประเภท คือ

๑. รูปร่างปมาณิกา หมายถึง พวกถือรูปร่างหน้าตาภายนอกเป็นประมาณ มีความเลื่อมใสศรัทธาในรูปร่างหน้าตาที่งดงาม เมื่อได้พบเห็นย่อมเกิดความพึงพอใจ แต่คนประเภทนี้ จะให้ความสนใจในเรื่องเสียง เรื่องรูปแบบ และเรื่องเหตุผลพอประมาณ

๒. โสฬสปมาณิกา หมายถึง พวกถือเสียงหรือสำเนียง ท่วงท่าในการพูดเป็นประมาณ กล่าวคือ มีความเลื่อมใสศรัทธาในเสียงหรือสำเนียงในการพูดอย่างมาก เพราะฉะนั้น คนที่มีเสียงดี

^{๔๓} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๕๗-๒๕๘/๘๘-๘๙.

เช่น พุดไฟเราะ เสียงหวานจนทำให้ผู้ฟังติดใจ จึงมีเสน่ห์สามารถดึงดูดคนประเภทนี้ได้เป็นอย่างดี แต่คนประเภทนี้จะให้ความสนใจในเรื่องรูปร่างหน้าตา เรื่องรูปแบบ และเรื่องเหตุผลพอประมาณ

๓. ลูชีพปมาณิกา หมายถึง พวกถือรูปแบบ ความเคร่งครัดเป็นประมาณ กล่าวคือ คนพวกนี้จะมีความเลื่อมใสศรัทธาในบุคคล ที่มีความประพฤติที่ดูเคร่งครัด มีความสำรวม มีความขีดเกลา สันโดษ พอใจในสิ่งที่ตนมีอยู่อย่างมาก แต่จะให้ความสนใจในเรื่องรูปร่างหน้าตา เรื่องเสียง และเรื่องเหตุผลพอประมาณ

๔. ัมมัมปมาณิกา หมายถึง พวกถือเหตุผล ความถูกต้อง ความยุติธรรมเป็นประมาณ กล่าวคือ คนพวกนี้ จะมีศรัทธาเลื่อมใสในบุคคลที่มีภูมิความรู้สูง มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด พูดอย่างมีเหตุผล ยึดมั่นในหลักการ แต่จะให้ความสนใจในเรื่องรูปร่างหน้าตา เรื่องเสียง และเรื่องรูปแบบพอประมาณ^{๔๔}

กลุ่มผู้ที่มีความนิยมชมชอบในลักษณะรูปร่างหน้าตานี้คือ รูปูปปมาณิกา นอกจากบุคคล ๔ จำพวกที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้^{๔๕} อีกเหตุผลหนึ่งที่บอกให้ทราบถึงลักษณะของความเลื่อมใสในรูปร่างหน้าตาของชนในสมัยนั้นคือ ข้อบัญญัติเกี่ยวกับคุณสมบัติประจำวรรณะ โดยเฉพาะวรรณะพราหมณ์และกษัตริย์ ซึ่งคุณสมบัติประจำวรรณะพราหมณ์ประการหนึ่งนั้น คือรูปร่างหน้าตาดี ดังที่ปรากฏในโศกนันทสูตรว่า “เป็นผู้มีรูปร่างน่าดูน่าเลื่อมใส มีผิวพรรณผุดผ่องยิ่งนักดุจพรมหม มีกายดุจพรมหม โอกาสที่จะได้พบเห็นยากยิ่งนัก”^{๔๖} และในกฎทนต์สูตร^{๔๗} ซึ่งได้กล่าวถึงคุณลักษณะของพระราชาได้กล่าวไว้โดยนัยเดียวกัน

จากอรรถาธิบายนี้ แสดงให้เห็นว่า ตำรามหาบุรุษลักษณะนี้ เป็นตำราที่ทำนายลักษณะของบุคคลสำคัญหรือผู้ที่จะมาใหญ่ มีชื่อเสียงหรือปกครองแผ่นดิน มีอำนาจวาสนา บุญบารมี และที่สำคัญเป็นลักษณะของบุคคลที่หาได้ยากในโลก บุคคลธรรมดาผู้ที่ประกอบด้วยลักษณะดังกล่าวเพียงสองหรือสามประการยังหาได้ยาก และเป็นที่เลื่อมใสศรัทธาอย่างแรงกล้าแก่ผู้พบเห็น เปรียบดังเช่นพราหมณ์พาวรี มีลักษณะมหาบุรุษ ๓ ประการคือ มีลิ้นยาวใช้ปิดหน้าได้ มีอุณาโลมอยู่ระหว่างคิ้ว และมีคุหยะฐานร่นอยู่ในฝัก^{๔๘} การกล่าวถึงผู้ที่ประกอบด้วยลักษณะครบทั้ง ๓๒ ประการ ดังเช่นพระพุทธองค์ เพราะฉะนั้น ผู้ที่มีลักษณะมหาบุรุษครบทั้ง ๓๒ ประการ ย่อมจะถือเป็นศูนย์รวมแห่งความเชื่อถือเลื่อมใสศรัทธา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อผู้นั้น ได้ถือกำเนิดในวรรณะสูง และมีฐานะดังที่ปรากฏในคำสอนทางศาสนา เช่น วรรณะพราหมณ์ และวรรณะกษัตริย์ เมื่อบุคคลได้พบเห็นด้วยตาตนเอง

^{๔๔} วจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๕/๑๐๘-๑๐๙.

^{๔๕} ที.ส. (ไทย) ๙/๓๑๑/๑๑๘.

^{๔๖} ที.ส. (ไทย) ๙/๓๔๐/๑๓๓.

^{๔๗} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, พระปฐมสมโพธิกถา (ฉบับกรมการศาสนา), (กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา, ๒๕๓๗.), หน้า ๗๗-๘๐.

ย่อมจะหมดความสงสัย เกิดความเชื่อถือศรัทธาเลื่อมใสในผู้นั้นอย่างสนิทใจ ดังที่ปรากฏแก่พราหมณ์โปกขรสาติ เมื่อได้พบพระพุทธองค์

อวจนภาษาที่เกี่ยวกับเรื่องลักษณะทางกายภาพหรือรูปร่างของพระพุทธองค์ ซึ่งพระองค์ทรงแสดงเพื่อใช้เป็นสื่อการสอนนั้น ที่ปรากฏชัดในทมิณิกาย มีอยู่ ๒ ครั้ง ในพระสูตรเดียวกันคือ อัมพัฏฐสูตร โดยพระพุทธองค์ทรงแสดงลักษณะมหาบุรุษ ๒ ประการ ที่ปกปิด คือ พระคۇยหที่เร้นอยู่ในฝัก และพระชีวหายาว ให้ปรากฏแก่อัมพัฏฐมาณพและพราหมณ์โปกขรสาติ ผู้เป็นอาจารย์ซึ่งพราหมณ์โปกขรสาติ ได้ทราบข่าวลักษณะมหาบุรุษของพระพุทธองค์แล้ว แต่ยังสงสัยจึงส่งอัมพัฏฐมาณพไปตรวจดูว่าเป็นจริงดังได้ทราบข่าวหรือไม่ เมื่ออัมพัฏฐมาณพเข้าเฝ้า พระพุทธองค์ทรงบันดาลอิทธาภิสังขารให้เขามองเห็นพระคۇยห ที่เร้นอยู่ในฝัก และทรงแลพระชีวหาสอดเข้าช่องพระกรณทั้ง ๒ ข้างกลับไปมา สอดเข้าช่องนาสิกทั้ง ๒ ข้างกลับไปมาแผ่ปิดจนมิดมณฑลพระนลาฏ^{๔๘} เมื่ออัมพัฏฐมาณพกลับมาบอกข่าวแก่พราหมณ์โปกขรสาติผู้เป็นอาจารย์ พราหมณ์จึงได้เดินทางไปเข้าเฝ้าเพื่อชมมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการของพระพุทธองค์ ด้วยตนเอง และพระพุทธองค์ก็ได้ทรงแสดงให้ปรากฏในลักษณะเดียวกัน พราหมณ์โปกขรสาติจึงเกิดความปลงใจเชื่อ เกิดศรัทธาอย่างแรงกล้าในพระพุทธองค์ จึงได้ทูลนิมนต์พระพุทธองค์ให้ฉันในเรือน และได้ฟังธรรมจากพระพุทธองค์จะสามารถบรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน ประกาศตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยว่าเป็นสรณะ

จึงอาจกล่าวได้ว่า ถือเป็นผลสำเร็จประการหนึ่งของการใช้อวจนภาษาที่ปรากฏทางกายภาพ คือรูปร่างหน้าตาของพระพุทธองค์ ที่พระองค์ทรงแสดงเพื่อใช้เป็นสื่อการสอนและการเผยแผ่ธรรมะ ซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดความเชื่อถือศรัทธาต่อพระพุทธองค์และยอมรับฟังคำสอน ดังที่ปรากฏแก่พราหมณ์โปกขรสาติและอัมพัฏฐมาณพ และผลสำเร็จสูงสุดในการเผยแผ่พุทธธรรมในครั้งนั้น อันสืบเนื่องมาจากการแสดงอวจนภาษาด้านกายภาพของพระพุทธองค์แล้ว พราหมณ์โปกขรสาติจึงเกิดความเลื่อมใสในพระพุทธองค์ และได้ฟังธรรมสำเร็จเป็นพระโสดาบัน มีศรัทธาตั้งมั่นไม่หวั่นไหวในพระพุทธศาสนาแสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาสืบมา

กล่าวถึงในโสณทัณทสูตร เมื่อพราหมณ์โสณทัณฑะได้ทราบข่าวว่าพระพุทธองค์เสด็จมาถึงหมู่บ้านของตน จึงจะเดินทางเข้าเฝ้า แต่ถูกพราหมณ์ทั้งหลายห้ามปรามโดยอ้างเหตุผลว่าพราหมณ์โสณทัณฑะนั้น เป็นที่เคารพนับถือ ถึงพร้อมทั้งคุณวุฒิและวัยวุฒิ ไม่ควรจะเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ แต่ควรจะให้พระพุทธองค์เสด็จมาหาพราหมณ์โสณทัณฑะเอง แต่พราหมณ์โสณทัณฑะได้ห้ามพราหมณ์เหล่านั้น โดยให้เหตุผลและพรรณนาแสดงพุทธคุณให้ปรากฏแก่พราหมณ์เหล่านั้น มีความว่า

ท่านทั้งหลาย ข้าว่า พระสมณะโคดมทรงละพระประยูรญาติผนวชแล้ว ฯลฯ ทรงสละทรัพย์สิน เงินทองมากมาย ทั้งที่ฝังอยู่ในพื้นดินและในอากาศผนวชแล้ว ฯลฯ พระสมณโคดมกำลังหนุ่มแน่นมีพระเกศาดำสนิท ทรงพระเจริญอยู่ในปฐมวัยเสด็จออกจากพระราชวังไป

^{๔๘} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๘๘/๑๐๖.

ผนวช เป็นบรรพชิต ฯลฯ พระสมณโคตมมีพระรูปงดงามน่าดู น่าเลื่อมใส มีพระฉวีวรรณผุดผ่องดุจ
พรหม มีพระวรกายดุจพรหม โอกาสที่จะได้พบเห็นยากนัก ฯลฯ มีพระวาทะสุภาพประกอบด้วย
ถ้อยคำอ่อนหวานอย่างชาวเมือง นุ่มนวล เข้าใจง่าย ฯลฯ ทรงประกอบด้วยลักษณะมหาบุรุษ
๓๒ ประการ ฯลฯ ทรงมีปกติตรัสเชื่อเชิญ ตรัสผูกมิตรไมตรี อ่อนหวานไม่ทรงสยิวพระพักตร์
ทรงเบิกบาน มักตรัสทักทายก่อน ฯลฯ^{๔๙}

แม้ในกฎทนต์สูตร ซึ่งพราหมณ์กฎทนต์ประสงคจะเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ เพื่อทูลถามถึง
ยัญสมบัติ ๓ ประการ เมืองประกอบ ๑๖ ประการ แต่ถูกพราหมณ์ทั้งหลายที่เดินทางมาร่วมพิธีบูชา
ยัญห้ามปราม โดยให้เหตุผลเช่นเดียวกับที่ปรากฏในโสณทัณฑะสูตร แต่พราหมณ์กฎทนต์ก็ได้กล่าว
กับพราหมณ์ทั้งหลายโดยให้เหตุผลเดียวกันว่า พระพุทธองค์ทรงประกอบด้วยพระคุณต่างๆ ดังที่
ปรากฏในทิมภิกขุ เป็นต้น ทรงมีปกติตรัสเชื่อเชิญ ตรัสผูกมิตรไมตรีอ่อนหวานไม่ทรงสยิวพระพักตร์
ทรงเบิกบาน มักตรัสทักทายก่อน ฯลฯ ทรงเป็นผู้ที่บริษั ๔ สักการะเคารพ นับถือ บูชา นอบน้อม
 ฯลฯ เทวดาและมนุษย์มากมายเลื่อมใสพระสมณโคตม^{๕๐}

ลักษณะทางพระรูปกายของพระพุทธองค์ในลักษณะต่าง ๆ เหล่านี้ พระอรธกถาจารย์ได้
อธิบายว่ามีพระรูปงามยิ่ง ได้แก่มีรูปดียิ่งกว่าเหล่ามนุษย์ อื่นๆ คือ ทำให้ห้อมเิบแก่ชน
ผู้ดูอยู่แมตตลอดวันน่าดูน่าเลื่อมใส คือ ให้เกิดความเลื่อมใสแห่งจิตด้วยการดูนั้นแหละ มีพระฉวีวรรณ
ผุดผ่องดุจพรหม คือ มีผิวพรรณอันประเสริฐสุด ได้แก่ ประกอบด้วยผิวพรรณประดุจทองคำอัน
ประเสริฐสุด แม้ในบรรดาผู้มีผิวพรรณอันบริสุทธิ์ทั้งหลายมีพระวรกายดุจกายพรหม คือ ประกอบ
พร้อมด้วยรูปร่างเช่นกับรูปร่างของท้าวมหาพรหม^{๕๑} ไม่ทรงสยิวพระพักตร์ คือ บางคนเข้าไปยังที่
ประชุมแล้วมีหน้าเคร่งขรึม มีหน้าซึ่งเครียดฉันใด พระองค์ไม่เป็นฉันนั้น แต่การเห็นที่ประชุมของพระ
ผู้มีพระภาคเจ้านั้น เป็นเหมือนดอกปทุมที่บานแล้วด้วยการต้องแสงแดดอ่อน เป็นราวกระวีศรีแห่ง
พระจันทร์เต็มดวงมีพระพักตร์เบิกบาน คือ คนบางจำพวกมีหน้าคร่ำ เมื่อชุมนุมชนมาประชุมกันแล้ว
ก็ไม่พูดอะไร เป็นคนที่มีคำพูดอันได้ด้วยยาก ฉันใด แต่พระสมณโคตมไม่เป็นเช่นนั้น เป็นผู้ที่มีพระวาทะ
ได้ง่าย สำหรับผู้ที่มาสู่สำนักของพระองค์ไม่เกิดความเดือดร้อนใจว่า พวกเรามาในที่นี้เพราะเหตุไร แต่
ชนทั้งหลายได้ฟังธรรมแล้ว ย่อมมีใจยินดีโดยแท้^{๕๒}

จะเห็นว่าคำของกฎทนต์พราหมณ์และโสณทัณฑะพราหมณ์ที่กล่าวสรรเสริญพระพุทธ
องค์ต่อหน้าพราหมณ์ทั้งหลายนี้ ย่อมเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ทราบว่ บุคลิกลักษณะหรือรูปร่าง
หน้าตา ถือเป็นปัจจัยหนึ่งที่มีผลอย่างมากต่อความเชื่อถือ ความเคารพต่อบุคคลของประชาชนในสมัย

^{๔๙} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๐๔/๑๑๔-๑๑๕.

^{๕๐} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๓๒/๑๒๘-๑๒๙.

^{๕๑} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๒๓-๓๒๔/๑๒๕.

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙-๓๐.

นั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งบุคคลผู้อยู่ในวรรณะสูง และประกอบด้วยมหาบุรุษลักษณะ ซึ่งถูกต้องตามคำสอนในคัมภีร์ทางศาสนาในสมัยนั้น แม้เพียงลักษณะใดลักษณะหนึ่ง ยิ่งเป็นหลักสนับสนุนให้ผู้พบเห็นได้เกิดความเชื่อถือศรัทธาเป็นเบื้องต้น โดยเห็นได้จากที่ปรากฏในสูตรทั้ง ๒ ซึ่งพราหมณ์กฤททันตะและพราหมณ์โสณทัณฑะนอกจากจะเป็นผู้ที่ร่ำรวย เป็นผู้มีความรู้ เป็นที่เคารพของพระราชา มีเกียรติมีชื่อเสียง และเป็นที่เคารพนับถือของมหาชน อีกเหตุผลหนึ่งที่สนับสนุนและบอกให้ทราบว่าบรรดาพราหมณ์ทั้งหลายเคารพเชื่อถือโสณทัณฑะพราหมณ์นั้นคือ การเป็นผู้มีบุคลิกลักษณะเด่นดังพราหมณ์ทั้งหลายได้กล่าวสรรเสริญเอาไว้เป็นต้นว่า “อนึ่ง ท่านโสณทัณฑะเป็นคนมั่งคั่งมีทรัพย์มาก มีโศกะมาก ฯลฯ เป็นผู้มั่งคั่งงาม น่าดูน่าเลื่อมใส มีผิวพรรณผุดผ่องยิ่งนักดุจพรม มีกายดุจพรม ฯลฯ ท่านโสณทัณฑะเป็นคนแก่คนเฒ่าเป็นผู้ใหญ่ มีชีวิตอยู่หลายรัชสมัยล่วงกาลผ่านวัยมามาก”^{๕๓} โดยเหตุที่ผู้คนในสมัยนั้นนับถือศาสนาพราหมณ์ โดยมีพระพรหมเป็นใหญ่ เป็นผู้สร้างและให้ชีวิตเมื่อได้พบบุคคลที่มีลักษณะสง่างาม บุคลิกดี จึงเปรียบกับพระพรหม ดังพราหมณ์ทั้งหลาย

นอกจากลักษณะทางกายภาพคือ ลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ ของพระพุทธองค์ที่ทรงแสดงเพื่อการเผยแผ่ธรรมะแล้ว พระองค์ยังได้ตรัสถึงลักษณะทางกายภาพของบุคคลอื่น ยกมาเป็นอุทาหรณ์ในการแสดงธรรมด้วย เช่น ชากศพ เป็นต้น ดังเช่น มหาสติปัฏฐานสูตร ตอนกายานุปัสสนา หมวดมนสิการสิ่งปฏิกุศล (พิจารณาร่างกายโดยความเป็นของปฏิกุศล) ตรัสถึงส่วนประกอบของร่างกายคือ อากาโร ๓๒ มีผม เป็นต้น หมวดมนสิการธาตุ (พิจารณาโดยความเป็นธาตุ) หมวดปฐา ทรงแสดงชากศพในลักษณะต่าง ๆ มีศพที่ตายแล้ว ๑ วัน เป็นต้น มีโครงกระดูกเป็นที่สุด^{๕๔} ปาฏิโกสูตร ทรงแสดงเรื่องปาฏิหาริย์และกำเนิดของโลกแก่ ภคโคตรปริพาชก ได้ตรัสถึงลักษณะและวิธีการปฏิบัติของนักบวชเปลือยชื่อโกรกชัตติยะ นักบวชเปลือยชื่อ กพารมชัมกะ นักบวชเปลือยชื่อปาฏิโกบุตร^{๕๕}

ในเรื่องความเชื่อถือศรัทธาในรูปร่างหน้าตา ถือเป็นรสนิยมของแต่ละบุคคล ซึ่งมีจริต คือความชอบและไม่ชอบต่างกัน แม้ในปัจจุบันก็เช่นเดียวกัน การที่ผู้ส่งสารมีรูปร่างหน้าตาที่สะอาดมีบุคลิกที่สง่าผ่าเผย ย่อมจะสร้างความเชื่อมั่นให้แก่ผู้ส่งสาร และเป็นจุดดึงดูดความสนใจของบุคคลผู้พบเห็น ซึ่งบุคคลกลุ่มที่สนใจในรูปร่างหน้าตาเรียกว่า รูปร่างปมาณา บุคคลกลุ่มนี้ในปัจจุบันมีอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งความสนใจถือเป็นบันไดขั้นแรกของการสื่อสาร แต่หากลักษณะรูปร่างหน้าตาของผู้ส่งสารไม่น่าสนใจ รวมถึงมีวัจนภาษาด้านอื่นที่ไม่สะดุดตาน่าสนใจสำหรับผู้รับสาร การส่งสารย่อมจะประสบปัญหาอุปสรรคมากขึ้น และผู้ส่งสารต้องใช้ความพยายามในการสื่อสารมากขึ้น ในอันที่จะสร้างความสนใจให้แก่ผู้รับสาร หันมาสนใจในเรื่องที่จะสื่อสารนั้น แต่วัจนภาษาด้านกายภาพหรือรูปร่างหน้าตานี้ ถือเป็นเรื่องปัจจัยหนึ่งในสื่อการสอนเท่านั้น หากผู้สอนมีจุดสนใจอื่น ที่สามารถสร้าง

^{๕๓} ที.สี. (ไทย) ๘/๓๐๓/๑๑๓.

^{๕๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๗-๓๗๘/๓๐๖-๓๑๓.

^{๕๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๗-๓๕/๗-๒๖.

ความเชื่อถือ และสามารถทำให้ผู้เรียนหันมาให้ความสนใจกับการสอนที่ตนพยายามสอนได้ รวมถึงมีการเตรียมเนื้อหาสาระของการสอนให้รัดกุม มีเหตุผลน่าสนใจ มีการวิเคราะห์ผู้เรียน เพื่อให้การสอนในครั้งนั้นได้เหมาะกับกลุ่มผู้เรียน สื่อการสอน ย่อมจะปราศจากอุปสรรค และประสบความสำเร็จได้เช่นเดียวกัน

ดังนั้น พระพุทธรูปองค์ทรงประกอบด้วยลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ อันเป็นลักษณะความสมบูรณ์พร้อมของร่างกาย งดงามอย่างหาที่ติมิได้ ถือเป็นลักษณะของบุคคลผู้ประกอบด้วยบุญบารมี ยากที่จะได้พบ และความเชื่อในเรื่องดังกล่าวเป็นคำสอนในศาสนา จึงทำให้บุคคลทั้งหลาย โดยเฉพาะกลุ่มรูปปมาณิกา ซึ่งนิยมชมชอบในรูปร่างหน้าตานิยมชมชอบเคารพนับถือเป็นอย่างมาก และอวัจนภาษาที่เกี่ยวกับรูปร่างหน้าตานี้ พระพุทธรูปองค์ได้ทรงแสดงเพื่อการเผยแผ่ธรรมะอยู่ ๒ ครั้ง โดยใช้ในลักษณะแทนคำพูด เพื่อแจ้งให้ผู้รับสารได้ทราบ นอกจากลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการที่พระองค์ทรงใช้เพื่อเป็นสื่อการสอนแล้ว ยังมีคำสอนที่เกี่ยวข้องด้วยลักษณะมหาบุรุษ โดยทรงแสดงบุพกรรมที่เป็นเหตุให้เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยลักษณะมหาบุรุษ นอกจากนี้ พระพุทธรูปยังทรงนำลักษณะทางกายภาพของบุคคลอื่น เช่น ชากศพ มาแสดงเป็นอุทาหรณ์ด้วย

๒.๑.๕ อวจนภาษาที่ปรากฏด้วยวิธีการสัมผัส^{๕๖}

อวจนภาษาที่ปรากฏด้วยวิธีการสัมผัส การศึกษาเกี่ยวกับการสื่อความหมายโดยวิธีการสัมผัส ซึ่งสามารถถ่ายทอดสื่อความหมายในลักษณะที่แตกต่างกันได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับลักษณะและสถานที่ รวมทั้งบุคคลที่ไปสัมผัสด้วย การสัมผัสบางครั้งขึ้นอยู่กับวัฒนธรรม อย่างไรก็ตามความหมายของการสัมผัสนอกจากจะขึ้นอยู่กับแต่ละวัฒนธรรมแล้ว ยังขึ้นอยู่กับลักษณะการสัมผัส และตำแหน่งส่วนร่างกายที่สัมผัสด้วย วิธีการสัมผัส ปริภาษา และวัตถุ หรือสิ่งต่างๆ ที่ผู้สัมผัสแสดงออกกร่วมด้วย

อวจนภาษาที่ปรากฏด้วยวิธีการสัมผัส หมายถึง การใช้การสัมผัสทางกาย เพื่อสื่อสารความรู้สึกและอารมณ์ เช่น การจับมือ การลูบหัว การแตะไหล่ เป็นต้น ส่วนในทางพระพุทธศาสนาเรียกการสัมผัสนี้ว่า ผัสสะ ซึ่งจำแนกเป็น ๖ ประเภท คือ

๑. จักขุสัมผัส ความกระทบทางตา
๒. โสตสัมผัส ความกระทบทางหู
๓. ฆานสัมผัส ความกระทบทางจมูก
๔. ชิวหาสัมผัส ความกระทบทางลิ้น
๕. กายสัมผัส ความกระทบทางกาย
๖. มโนสัมผัส ความกระทบทางใจ^{๕๗}

^{๕๖} Mark, Knapp, *Nonverbal Communication in Human Interaction*, (New York : Holt, Rinehart and Winston, 1976), p. 23., อ้างใน กิตติมา สุรสนธิ, *ความรู้ทางการสื่อสาร*, หน้า ๒๘.

ผัสสะ ๖ ประการนี้ เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายใน ๖ ประการ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ไปสัมผัสกับอายตนะภายนอก ๖ ประการ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะหรือการสัมผัสทางกาย และธรรมารมณ์ จะเกิดการรับรู้ที่เรียกว่า วิญญาณ และเกิดความรู้สึกที่เรียกว่า เวทนา ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสเอาไว้ว่า “สมณพราหมณ์เหล่านั้น ทุกจำพวกสัมผัสผัส (ผัสสะ) ทางผัสสาอายตนะ ๖ แล้วเกิดเวทนา (ความรู้สึก) เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมีผัสสะ ๖ ประการนี้”^{๕๘}

พระพุทธองค์มุ่งสอนให้บุคคลเข้าใจถึงวิธีการเกิดการรับรู้ความรู้สึกในรูปแบบต่าง ๆ อันเกิดขึ้น เช่น เมื่อตาเห็นรูปหรือสัมผัสรูป ก็เกิดการรับรู้ว่าเป็นรูป เป็นต้น บุคคลอาจจะชอบหรือไม่อยู่ที่ใจที่เป็นกุศลและอกุศล และการทำความเข้าใจของแต่ละคนเป็นหลัก หากใจประกอบด้วยตัณหา ก็จะเกิดความชอบและต้องการในรูป เสียง กลิ่น รส การถูกต้องทางกาย และลึกไปจนถึงความชอบธรรมารมณ์ในจิตใจ แต่หากเป็นพระอริยบุคคลหรือบุคคลผู้ที่มีความเข้าใจในธรรมอย่างถ่องแท้ ย่อมจะทำให้ทราบว่า ความสัมผัสเกิดขึ้นเพราะมีอายตนะภายใน อายตนะภายนอกกระทบกันเป็นเหตุ และเกิดความรู้สึก (เวทนา) เป็นผล เมื่อใช้สติพิจารณาต่อไป ย่อมจะทำให้ทราบขึ้นไปตามความเป็นจริงไม่ยึดถือ คือเห็นรูปก็รู้ว่า เป็นรูป ไม่ยึดถือในความแตกต่างของลักษณะรูปนั้น เช่น สวยหรือไม่สวย เป็นต้น

๒.๑.๖ อวจนภาษาที่ปรากฏทางปริภาษา^{๕๙}

อวจนภาษาที่ปรากฏทางปริภาษา อวจนภาษาที่ปรากฏทางปริภาษา คือ ภาษาที่ปรากฏมาพร้อมกับคำพูด เป็นลักษณะของน้ำเสียง ผู้ฟังสามารถสังเกตได้จากคำพูดที่บุคคลพูดออกมา เช่น มีความไพเราะ ก้องกังวาน ดัง ค่อย นุ่มนวล แหบเครือ การอุทาน กระแอมไอ เป็นต้น

อวจนภาษาทางปริภาษาของพระพุทธองค์นั้น เป็นการยากที่จะสังเกตได้จากการฟัง แต่อย่างไรก็ตาม ผู้ศึกษาก็ได้รวบรวมลักษณะการใช้อวจนภาษาทางปริภาษาของพระพุทธองค์จากการแสดงธรรมที่พระองค์ได้ตรัสแก่บุคคลต่าง ๆ ซึ่งสังเกตจากคำและประโยคอันแสดงออกถึงอารมณ์ความรู้สึกต่าง ๆ ดังที่ปรากฏในทีฆนิกาย สุตตันตปิฎก จำแนกเป็น ๔ ประเภทได้ดังนี้

๑. คำเป็นคาถา
๒. คำอุทาน
๓. การตรัสถามซ้ำ หรือย้ำคำพูดเดิม
๔. การใช้คำซ้ำหรือมีความหมายคล้ายคลึงกัน

^{๕๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๗., ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๖.

^{๕๘} ที.ส. (ไทย) ๙/๑๔๔/๔๕.

^{๕๙} Mark, Knapp, *Nonverbal Communication in Human Interaction*, (New York : Holt, Rinehart and Winston, 1976), p. 23., อ้างใน กิตติมา สุรสนธิ, *ความรู้ทางการสื่อสาร*, หน้า ๒๙.

๑. คำเป็นคาถา หมายถึง ระเบียบคำที่เป็นร้อยกรองล้วน มีลักษณะเป็นบทกลอนหรือบทกวีคำฉันท์ภาษาบาลี ซึ่งพระพุทธองค์ทรงใช้เพื่อเป็นสื่อการสอน ปรากฏในลักษณะคาถาที่พระองค์ตรัสไว้ในพระสูตรนั้น ๆ แทรกขึ้นในระหว่างกลางหรือเป็นบทสรุปพระธรรมเทศนาในเรื่องหนึ่ง ๆ เพื่อเน้นเนื้อหาที่สำคัญซึ่งทรงแสดงให้เห็นน้ำหนักมากขึ้น และเพื่อสรุปให้ผู้ฟังได้เข้าใจง่าย ดังที่ปรากฏ คือ

อัมพัญญสูตร ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงสนทนาธรรมเรื่องวรรณะกับอัมพัญญมาณพ ลูกศิษย์ของพราหมณ์โปกขรชาติ ในตอนท้ายของการสรุปเรื่องวรรณะ พระพุทธองค์ได้นำคำเป็นคาถาของสังกุมารพรหม มาตรัสอ้าง เพื่อเน้นความสำคัญว่าในหมู่ชนผู้ถือตระกูลเป็นใหญ่ กษัตริย์จัดว่าประเสริฐสุดส่วนท่านผู้เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ จัดว่าเป็นผู้ประเสริฐที่สุดในหมู่เทวดาและมนุษย์^{๖๐} และพระองค์ยังได้ตรัสรับรองว่า สังกุมารพรหมกล่าวถูกต้อง มีประโยชน์ ถ้าพระองค์จะตรัสก็จะตรัสอย่างเดียวกัน อนึ่ง ความเชื่อของพราหมณ์ถือว่าทุกวรรณะเกิดจากอวัยวะของพระพรหม นับถือพระพรหมเป็นพระเจ้าสูงสุด การนำคำพูดของพระพรหมมากล่าวอ้าง ถือเป็นข้อยุติที่อัมพัญญมาณพมิอาจคัดค้านได้ ถือเป็นอุบายอย่างหนึ่งที่สามารถสร้างความน่าเชื่อถือ ให้แก่คำสอนของพระองค์แม้ในปัจจุบันการนำเอาข้อมูลหรือคำพูดของบุคคลสำคัญมากล่าวอ้างเพื่อสนับสนุนเนื้อหาที่ตนนำเสนอ ก็เป็นปัจจัยหนึ่งที่สามารถทำให้เนื้อหาของข้อมูลที่ผู้ทำการสอนนำเสนอมีน้ำหนักน่าเชื่อถือมากขึ้น และเป็นที่ยอมรับของผู้เรียนอยู่ตลอดมา

กรณีที่พบในมหาปทานสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงประวัติของพระพุทธองค์เจ้า ๗ พระองค์โดยย่อรวมของพระองค์เองด้วยแกกิกขุสงฆ์ โดยตรัสเล่าย้อนอดีตถึงประวัติของพระพุทธเจ้าทั้ง ๖ พระองค์ และประวัติของพระองค์เองอย่างคร่าว ๆ เฉพาะเนื้อหาสำคัญ และทรงตรัสขยายประวัติของพระวิปัสสิพุทธเจ้าโดยพิสดาร ในพระสูตรนั้นได้กล่าวถึงเนื้อความตอนหนึ่งคือเมื่อพระพุทธองค์ได้ตรัสรู้ธรรมในเบื้องต้น พระองค์ทรงพิจารณาเห็นธรรมว่าเป็นของที่ประณีต ลึกซึ้งรู้ได้ยาก พระองค์จึงทรงมีพระทัยน้อมไปเพื่อจะอยู่เฉย มิได้น้อมไปเพื่อจะแสดงธรรมแก่มหาชน เนื่องจากทรงเห็นผู้คนมากไปด้วยอาสวะกิเลส ในพระสูตรกล่าวเอาไว้ว่า เมื่อทำมหาพรหมได้มาทูลอาราธนา ๓ ครั้ง พระพุทธองค์ทรงอาศัยความกรุณาในหมู่สัตว์ จึงทรงรับอาราธนา และได้ตรัสตอบทำมหาพรหมเป็นพระคาถาว่า “สัตว์ทั้งหลายเหล่าใดจะฟัง จงปล่อยศรัทธามาเถิดเราได้เปิดประตูแห่งอมตะแก่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นแล้วท่านพรหม เพราะเราสำคัญว่าจะลำบากจึงมิได้แสดงธรรมที่ประณีตและคล่องแคล่วในหมู่มนุษย์”^{๖๑}

ผู้วิจัยพบว่า ในมหาปริณิพพานสูตร ในคราวที่มหาอำมาตย์ชื่อสุนิชะและวัสสการะสร้างเมืองปาฏลิบุตร เมื่อสร้างเสร็จด้วยความช่วยเหลือของเทวดา ซึ่งในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า เทวดาเหล่านี้เข้าสิงในร่างของคนผู้เชี่ยวชาญวิชาดุพินท์ แล้วให้ผู้เชี่ยวชาญเหล่านั้นบอกว่า ควรจะสร้าง

^{๖๐} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๗/๙๙.

^{๖๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๗๑/๔๑.

บ้านเมืองที่นั่นที่นี่ ด้วยประสงค์จะให้พระราชผู้มีศักดิ์ใหญ่ มีศักดิ์ปานกลาง มีศักดิ์น้อยใกล้ชิดกับตน และทำสักการะสมควรแก่ตน^{๖๒} พระพุทธองค์ทรงเห็นเหตุนี้ด้วยทิพยจักขุ เมื่อกระทำอนุโมทนาได้ ตรัสเป็นคาถา แก่มหาอำมาตย์ชื่อสุริยะและมหาอำมาตย์ชื่อวิสสการะ มีเนื้อความว่า

บัณฑิตอยู่ในที่ใด เลี้ยงดูท่านผู้มีศีล ผู้สำรวม ประพฤติพรหมจรรย์ในที่ที่ตนอยู่นั้น พึงอุทิศ ทักขิณา แก่เหล่าเทวดาผู้สถิตอยู่ในที่นั้น เทวดาเหล่านั้นอันเขาบูชาแล้วย่อมบูชาตอบอันเขา นับถือแล้ว ย่อมนับถือเขาตอบ จากนั้นย่อมอนุเคราะห์บัณฑิตนั้นเป็นการตอบแทนคุณมารดา อนุเคราะห์บุตรผู้เกิดแต่อดังนั้น ผู้ที่เทวดาอนุเคราะห์แล้วย่อมพบเห็นแต่สิ่งที่เจริญทุก เมื่อ^{๖๓}

๒. คำอุทาน หมายถึง ระเบียบคำที่พระพุทธองค์ทรงเปล่งออกมาโดยมิได้ทรงนึกไว้ก่อน อาจเป็นคำประเพทเวลายากระณก็มี เป็นคำประเพทคากก็มี ในที่นี้ในภาษานี้ สื่อการสอนเพื่อเผยแผ่ ธรรมะ ได้ทรงเปล่งอุทาน ๓ ครั้ง มีเนื้อความปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ ดังนี้

ในมหาปริณิพพานสูตร ปรากฏเนื้อความตอนหนึ่ง เมื่อพระพุทธองค์เสด็จออกจากบ้าน ของมหาอำมาตย์สุริยะและมหาอำมาตย์วิสสการะ หลังจากเสวยภัตตาหารเสร็จ ทอดพระเนตรเห็น คนกำลังจะข้ามปากแม่น้ำคงคา บางพวกเที่ยวหาแพ บางพวกผูกท่อน จึงทรงเปล่งอุทานออกมาเป็น คาถาว่า “คนพวกหนึ่งกำลังสร้างสะพาน ข้ามสระใหญ่โดยมิได้แปดเปื้อนด้วยโคลนตม ขณะที่คนอีก พวกหนึ่งกำลังผูกท่อนอยู่ ชนผู้ฉลาดได้ข้ามพ้นไปแล้ว”^{๖๔}

พระอุทานบทนี้ พระพุทธองค์ทรงเปล่งเมื่อทรงเห็นผู้คนกำลังสาละวนที่จะข้ามแม่น้ำ พระองค์ทรงเปรียบเทียบสระหมายถึงตัณหา และท่อนหมายถึงอริยมรรค คนจะข้ามแม่น้ำก็จะต้องใช้ ท่อนใช้แพจึงจะข้ามได้ เช่นเดียวกันกับการจะกำจัดกิเลสในใจ การจะข้ามสระคือกิเลสได้จะต้องใช้ท่อน คืออริยมรรค ๘ ประการ มีสัมมาทิฐิ เป็นต้นนั่นเอง เพื่อเป็นพาหนะในการข้ามไป ในพระอุทาน บทนี้ พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า “ผู้ที่ข้ามสระคือตัณหาที่ทั้งลึกทั้งกว้าง สร้างสะพานกล่าวคือ อริยมรรค ละเปือกตมคือที่ลุ่มเต็มไปด้วยน้ำ ไม่อาจแตะต้องได้ ข้ามไป ส่วนคนผู้นี้แม้ต้องการจะข้าม แม่น้ำแม่น้ำน้อยนี้ ก็ต้องผูกแพ ส่วนผู้มีปัญญาคือพระพุทธองค์และสาวกของพระพุทธองค์ไม่ต้องใช้ แพก็ข้ามได้”^{๖๕}

ในมหาปริณิพพานสูตรตอนหนึ่ง ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่พระพุทธองค์ทรงปลงพระชนมายุ สังขารคือยอมตาย เมื่อพระองค์ทรงปลงพระชนมายุสังขารแล้ว ได้เกิดแผ่นดินไหวอย่างรุนแรงน่า สะพรึงกลัว ขนพองสยองเกล้า ทั้งกลองทิพย์ก็ดังกึกก้อง ครั้นพระพุทธองค์ทรงทราบความนั้น จึงทรง

^{๖๒} ที. ม. (ไทย) ๑๐/๔๔๑/๓๗๒.

^{๖๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๓/๙๗.

^{๖๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๔/๙๘.

^{๖๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๕/๑๑๑.

เปล่งอุทานในเวลานั้นว่า “พระมุนี ละกรรมทั้งที่ชั่งได้และชั่งไม่ได้ อันเป็นเหตุก่อกำเนิดเป็นเครื่องปรุงแต่งภพได้แล้ว ยินดีในภายใน มีใจมั่นคง ทำลายกิเลส ที่เกิดในตนได้ เหมือนนักรบทำลายเกราะได้ ฉะนั้น”^{๖๖}

พระพุทธองค์ทรงเปล่งอุทานบทนี้ เนื่องจากประสงค์จะบอกให้ทราบถึงความมองอาจไม่กลัวต่อความตายซึ่งเป็นเหมือนเงาติดตามตัว ทรงปลงอายุสังขารมิใช่เพราะกลัวมารคือความตายนั้น เปรียบพระองค์เองเหมือนนักรบไม่กลัวศัตรู ถึงกล้าทำลายเกราะป้องกันตัว เหตุผลที่พระพุทธองค์ทรงเปล่งอุทานบทนี้ไว้ว่า

เพราะได้ยินว่า ใคร ๆ จะพึงพูดว่า พระผู้มีพระภาค ถูกมารติดตามไปข้างหลัง ๆ อ้อนวอนรบกวนอยู่ว่า โปรดปรินิพพานเถิดพระเจ้าข้า ๆ ทรงปลงอายุสังขารเพราะกลัว จึงทรงเปล่งอุทานที่เปล่งด้วยกำลังปิติ เพื่อแสดงความขื่อนี้ว่าชื่อว่าคำอุทานย่อมไม่มีแก่ผู้กลัวว่าขอมารอย่ามีโอกาสเลย^{๖๗}

ในช่วงเวลาที่ใกล้ปรินิพพาน หลังจากที่ได้เสวยภัตตาหารที่นายจุนทกัมมารบุตรถวาย แล้วพระองค์ได้ตรัสสั่งพระอานนท์ เพื่อช่วยบรรเทาความร้อนใจของนายจุนทกัมมารบุตร และความเข้าใจผิดของมหาชนซึ่งอาจเข้าใจว่า พระองค์ปรินิพพานเพราะเสวยอาหารของนายจุนทกัมมารบุตร เพราะการปรินิพพานของพระองค์ มิได้เกิดจากการเสวยภัตตาหารของนายจุนทกัมมารบุตร พระองค์ได้ตรัสว่าบิณฑบาต ๒ คราวมีผลเสมอกัน มีผลมาก มีอานิสงส์มากกว่าบิณฑบาตอื่น ๆ คือ บิณฑบาตที่เสวยแล้วตรัสรู้และที่เสวยแล้วปรินิพพานด้วยอนุภาติเสสนิพพานธาตุ หลังจากนั้นทรงเปล่งอุทานเพื่อเน้นพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า “ผู้ให้ย่อมเพิ่มพูนบุญ ผู้สรวมย่อมไม่ก่อเวร ส่วนผู้ฉลาดย่อมละกรรมชั่วได้ ผู้นั้นดับไปแล้วเพราะสิ้นราคะ โทสะ และโมหะ”^{๖๘}

พระอุทานบทนี้ พระพุทธองค์ทรงเปล่งเพื่อเน้นคำพูดที่ได้ตรัสไว้ตอนต้น คือ การถวายบิณฑบาตมีผลมาก โดยเฉพาะบิณฑบาตสองคราวที่ถวายแก่พระองค์คือ ตอนตรัสรู้และตอนจะปรินิพพานมีผลเสมอกัน และสาเหตุที่พระองค์ปรินิพพานนั้น มิได้เป็นเพราะอาหารที่นายจุนทกัมมารบุตร ถวาย แต่เป็นเพราะพระองค์ได้ปลงอายุสังขาร จะปรินิพพานด้วยพระองค์เองลักษณะคำอุทานที่พระพุทธองค์ทรงเปล่งออกมาทั้งหลายนั้น พระองค์มิได้มีประสงค์จะสอนเจาะจงผู้ฟังคนใด มิใช่คำอุทานที่ทรงเปล่งเพราะไม่มีสติหรือตกใจเหมือนปุถุชนทั่วไป มิใช่เป็นวลีสั้น ๆ แต่อุทานที่ทรงเปล่งออกมา เพราะทรงเกิดธรรมสังเวช หรือเกิดปิติโสมนัสในเหตุการณ์ หรือบุคคลนั้น ๆ พระอุทานนั้นมีลักษณะเป็นรูปคาถา มีเนื้อหาประกอบด้วยธรรมะที่เป็นประโยชน์แก่ผู้ฟังถึงแม้พระองค์มิได้เจาะจงเฉพาะผู้หนึ่งผู้ใด และคาถาอุทานนั้นมีลักษณะเน้นคำพูดและเสริมคำพูด เนื้อหามีลักษณะทั้งที่เป็น

^{๖๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๘/๑๑๖.

^{๖๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๗๒/๑๑๘.

^{๖๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๗/๑๔๗.

ปริศนาธรรมที่ต้องตีความ ทั้งที่ฟังแล้วสามารถเข้าใจความหมายได้ทันที คำกล่าวแสดงความชื่นชมลักษณะทางปริภาษาของพระพุทธองค์ในรูปแบบนี้ เป็นการใช้คำกล่าวแสดงความชื่นชมในความมีสติปัญญาสามารถของบุคคลนั้น ๆ เห็นด้วยในเรื่องที่บุคคลนั้นกล่าวมีปรากฏอยู่ใน ๒ พระสูตรคือ

ในโสณทัณฑสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่พราหมณ์โสณทัณฑะ ขณะประทับอยู่ ณ ริมสระคัคครา เขตกรุงจำปา โดยได้ตรัสถามถึงเรื่องคุณสมบัติของพราหมณ์ เมื่อพราหมณ์โสณทัณฑะได้กราบทูลว่า มี ๕ ประการ มีชาติตระกูลดีเป็นต้น เมื่อ พระพุทธองค์ถามว่าจะลดคุณสมบัติข้อใดลงได้หรือไม่ เมื่อพราหมณ์กราบทูลลดลงจนเหลือเพียงศีลและปัญญา พระพุทธองค์ตรัสถามว่าจะลดลงอีกได้หรือไม่ พราหมณ์กราบทูลว่าไม่ได้ เพราะศีลและปัญญาต้องมาคู่กัน พระพุทธองค์ตรัสว่า “อย่างนั้นแล พราหมณ์ อย่างนั้นแล พราหมณ์ ปัญญาต้องมีศีลช่วยชำระให้บริสุทธิ์ ศีลจะต้องมีปัญญาช่วยชำระให้บริสุทธิ์”^{๖๙}

ผู้วิจัย พบว่าอย่างในกรณีสังคิติสูตร พระสารีบุตรเถระแสดงแก่ภิกษุจำนวน ๕๐๐ รูป ณ ท้องพระโรงหลังใหม่ชื่ออุพทตะของพวกเจ้ามัลละ เขตกรุงปาวา แคว้นมัลละ ซึ่งมีพระพุทธองค์ประทับอยู่ด้วย โดยปรารภการเสียชีวิตของ นิครนถ์ นาฏบุตร ซึ่งเมื่อท่านเสียชีวิตลงเหล่าสาวกแตกกันเป็นฝักฝ่าย เมื่อแสดงจบลง พระพุทธองค์ประทานสาธุการว่า “ดีละ ดีละ ดีแท้ สารีบุตร ที่เธอกล่าวสังคิติปริยาย (แนวทางแห่งการสังคายนา) แก่ภิกษุทั้งหลาย”^{๗๐}

๓. การตรัสถามซ้ำ เป็นลักษณะการตรัสประโยคเดิมซ้ำ ๓ ครั้ง เพื่อเน้นย้ำความสำคัญหรือความหนักแน่น ดังที่ปรากฏในสูตรต่าง ๆ คือ อัมพัญญสูตร พระพุทธองค์ทรงตรัสถามอัมพัญญมาณพถึงเรื่องอัมพัญญวงศ์ เพื่อข่มมานะทิฐิของอัมพัญญมาณพ ด้วยประโยคเดียวกัน ๓ ครั้ง ว่า “อัมพัญญะเธอเข้าใจเรื่องนั้นว่าอย่างไร เธอเคยได้ฟังพวกพราหมณ์ผู้แก่ผู้เฒ่าผู้เป็นอาจารย์และอาจารย์เล่ากันมาอย่างไรพวกกันหายนะเกิดจากใครก่อน ใครคือบรรพบุรุษของพวกกันหายนะ”^{๗๑}

เพื่อให้อัมพัญญมาณพกราบทูลตามเป็นจริง และได้ตรัสย้ำว่า “อัมพัญญะ เธอจงตอบเดี๋ยวนี้ เวลานี้ไม่ใช่เวลาที่เธอจะนิ่งเฉย เพราะผู้ที่ถูกตถาคตถามปัญหาอันชอบธรรมถึง ๓ ครั้ง แต่ไม่ยอมตอบ ศีระของเขาจะแตกเป็น ๗ เลี่ยง ณ ที่นี้แหละ”^{๗๒}

ในมหาปริณีพพานสูตร เมื่อพระพุทธองค์ใกล้จะปรินิพพาน พระองค์รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสถามด้วยประโยคเดียวกัน ๓ ครั้ง ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุแม้เพียงรูปเดียว ฟังมีความสงสัยหรือความเคลือบแคลงในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ มรรค หรือในปฏิปทา เธอทั้งหลาย

^{๖๙} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๑๗/๑๒๒.

^{๗๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๙/๓๓๖.

^{๗๑} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๖๗-๒๗๑/๙๒-๙๕.

^{๗๒} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๐/๙๔.

จงถามเถิด จะได้ไม่เสียใจในภายหลังว่า พระศาสดายังอยู่ต่อหน้าเรา เราไม่กล้าทูลถามในปัญหาที่เฉพาะพระพักตร์”^{๗๓}

๔. การใช้คำซ้ำหรือมีความหมายคล้ายคลึงกัน ปริภาษาในลักษณะนี้ เป็นการตรัสโดยใช้คำซึ่งมีเนื้อหาเดียวกันหรือคล้ายคลึงกัน เพื่อขยายคำพูดให้ชัดเจนมากขึ้น ดังที่ปรากฏ คือมหานิทานสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงเรื่อง ปฏิจจสมุปบาท แก่พระอานนท์ โดยในความตอนหนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสว่า “อานนท์ เพราะเหตุนั้น เหตุ ต้นเหตุ เหตุเกิด และปัจจัยแห่งขรามรณะก็คือชาติ นั่นเอง”^{๗๔}

พระดำรัสข้างต้น ทั้งคำว่า เหตุ ต้นเหตุ เหตุเกิด และปัจจัย โดยความหมายเพื่อความเข้าใจ เป็นคำที่มีเนื้อความเดียวกันหรือใกล้เคียงกันแต่พระพุทธองค์ทรงใช้ถึง ๔ คำในประโยคเดียว จุดประสงค์ เพื่อเน้นให้ผู้ฟังได้เห็นอย่างชัดเจนว่า ขรามรณะ เป็นเหตุเกิดแห่งชาติแน่นอน ไม่มีอย่างอื่นนอกจากอวจนภาษาทางปริภาษาที่มีปรากฏดังกล่าวมา อวจนภาษาทางปริภาษานี้ ซึ่งหมายถึงความไพเราะของพระสุรเสียงของพระพุทธองค์ ยังเห็นได้จากคำสรรเสริญของบุคคลผู้ได้เคยเห็นได้ฟัง ธรรมเฉพาะพระพักตร์พระพุทธองค์ ซึ่งบุคคลเหล่านั้นเมื่อได้ฟังธรรมจากพระพุทธองค์แล้วก็ได้กล่าวสรรเสริญพระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์ได้ต่าง ๆ ดังเช่น พระเจ้าอชาตศัตรูได้ทรงสดับพระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์จึงเกิดความเลื่อมใสในพระธรรมเทศนา ได้ตรัสกราบทูลพระพุทธองค์ว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภาษิตของพระผู้มีพระภาค ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภาษิตของพระผู้มีพระภาค ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก พระผู้มีพระภาคทรงประกาศธรรมแจ่มแจ้งโดยประการต่าง ๆ เปรียบเหมือนบุคคลหยายของที่คำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่ผู้หลงทาง หรือตามประทีปในที่มืดโดยตั้งใจว่า คนมีตาดีจักเห็นรูปได้ หม่อมฉันขอถึงพระผู้มีพระภาคพร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์เป็นสรณะ ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงจำหม่อมฉันว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต^{๗๕}

โลหิจจพราหมณ์ผู้มีความเห็นผิด เมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์ก็กราบทูลเป็นนัยเดียวกันว่า

ข้าแต่ท่านพระโคตม ข้าพระองค์กำลังจะตกเหวคืออนรก แต่ท่านพระโคตมช่วยฉุดให้กลับขึ้นมาอยู่บนที่มั่น เปรียบเหมือนคนผู้หนึ่งคว่ำผมของอีกคนหนึ่งซึ่งกำลังจะตกเหวแล้วฉุดให้กลับขึ้นมาอยู่บนที่มั่น ข้าแต่ท่านพระโคตม ภาษิตของท่านพระโคตมชัดเจนไพเราะยิ่งนัก^{๗๖}

^{๗๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๗/๑๖๕.

^{๗๔} ที.ส. (ไทย) ๙/๙๘-๑๑๖/๕๙-๖๖.

^{๗๕} ที.ส. (ไทย) ๙/๒๕๐/๘๕.

^{๗๖} ที.ส. (ไทย) ๙/๕๑๗/๒๒๙.

สรุปจากการวิเคราะห์วิจัยได้ว่า ลักษณะพระสุรเสียงของพระพุทธองค์ ที่ทรงเปล่งออกมา มีความไพเราะอย่างยิ่ง กังวานไพเราะ ซึ่งถือเป็นลักษณะหนึ่งในลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการดังที่กล่าวไว้ในลักษณะสูตร พระสุรเสียงของพระองค์ประกอบด้วยคุณสมบัติของเสียง ๘ ประการ คือ ๑. แจ่มใส ๒. ชัดเจน ๓. นุ่มนวล ๔. ชวนฟัง ๕. กลมกล่อม ๖. ไม่พร่า ๗. ลึกซึ้ง ๘. กังวาน^{๗๗} ซึ่งผู้ที่ประกอบด้วยลักษณะเสียงเช่นนั้น ในสมัยนั้นท่านกล่าวเปรียบว่า เป็นผู้ที่มีเสียงไพเราะเปรียบประดุจเสียงพรหม (พรหมสสร) ผู้ที่ได้ฟังธรรมจากพระพุทธองค์ แล้วต่างกล่าวสรรเสริญโดยนัยเดียวกันว่า “ภาสิตของพระพุทธองค์ ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก”

๒.๑.๗ อวจนภาษาที่เป็นวัตถุภาษา^{๗๘}

อวจนภาษา ที่เกี่ยวข้องกับวัตถุสิ่งของ คือ การใช้วัตถุสิ่งของเพื่อการสื่อสาร เช่น เสื้อผ้า เครื่องนุ่งห่ม เครื่องประดับรวมถึงวัตถุสิ่งของที่อยู่ตามธรรมชาติในทีฆนิกายนี้ไม่ปรากฏว่าพระพุทธองค์ทรงใช้วัตถุเพื่อการสอนโดยตรง ที่ปรากฏโดยมาก เป็นการทรงนำวัตถุมาตรัสแสดง เพื่อเป็นอุปมาอุปไมยเปรียบเทียบสื่อให้ผู้ฟังได้เห็นรูปธรรมชัดเจนในเนื้อหาธรรมะที่เป็นนามธรรม วัตถุที่ทรงนำมาแสดงนั้น เป็นสิ่งรู้จักคุ้นเคยของผู้ฟังธรรมอาจมีอยู่ตามธรรมชาติ หรือเป็นเครื่องมือประกอบอาชีพ ลักษณะการนำวัตถุสิ่งของมาแสดงโดยทรงใช้เป็นอุปมาอุปไมย เพื่ออธิบายคำสอนของพระองค์ มีลักษณะดังนี้ “ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์พวกที่กำหนดชั้นธรรมาสน์อดีต ประกาศวาทะและแสดงทิวทัศน์ต่าง ๆ ทั้งหมดถูกทิวทัศน์ ๖๒ นี้ซึ่งเป็นดุจดาวฉายปกคลุมเอาไว้ ตกอยู่ในตาข่ายนี้เปรียบเหมือนชาวประมง หรือลูกมือของชาวประมงผู้ชำนาญใช้แหดักทอดลงหนองน้ำเล็ก ๆ ”^{๗๙}

ภิกษุทั้งหลาย ภูมิจาก ๒ ข้าง เต็มไปด้วยธัญพืชชนิดต่าง ๆ คือ ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ถั่วเขียว ถั่วเหลือง เมล็ดงา ข้าวสาร คนตาดีเปิดดูยวณนั้นออกพิจารณาเห็นว่าเป็นข้าวสาร แม้ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน พิจารณาเห็นกายนี้ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบนตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่างมีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาดชนิดต่าง ๆ ว่าในกายนี้ มีผม ขน ไขข้อ มูตร^{๘๐}

นอกจากนี้ อวจนภาษาในรูปแบบอื่น เช่น ภาษาท่าทาง การแต่งกายหรือการใช้วัสดุอุปกรณ์ในการสอน ก็ถือเป็นส่วนสำคัญที่จะทำให้การสอนประสบความสำเร็จ ซึ่งผู้สอนจะมองข้ามเสียมิได้ อวจนภาษาทั้งหลายที่แสดงออกต้องมีความเหมาะสมส่งเสริมกันและกัน สิ่งสำคัญคือ เนื้อหาของสารต้องมีความน่าสนใจ มีเหตุผลน่าเชื่อถือ และมีหลักฐานอ้างอิงชัดเจน

^{๗๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๐๑/๒๓๕.

^{๗๘} Mark, Knapp, *Nonverbal Communication in Human Interaction*, (New York : Holt, Rinehart and Winston, 1976), p. 23., อ้างใน กิตติมา สุรสนธิ, *ความรู้ทางการสื่อสาร*, หน้า ๓๐.

^{๗๙} ที.ส. (ไทย) ๙/๑๔๖/๔๖.

^{๘๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๗/๓๐๖-๓๐๗.

สรุปได้ว่าลักษณะทางปริภาษาที่ปรากฏ ซึ่งสามารถสังเกตได้จากที่ปรากฏในพระสูตรทั้งหลาย ลักษณะทางปริภาษาของพระพุทธรองค์ ยังเห็นได้หลักคำสอนที่เกี่ยวกับการพูด ซึ่งพระพุทธรองค์ทรงสอนเรื่องการใช้คำพูดสำหรับภิกษุทั้งหลาย ลักษณะคำพูดต้องเป็นคำสัตย์จริงประกอบด้วยเป็นประโยชน์ เป็นที่รัก เป็นที่พอใจของผู้ฟัง ไม่ก่อให้เกิดโทษแก่ผู้ฟังและที่สำคัญคือ เป็นไปเพื่อความเปื้อนหาย คลายกำหนด ถูกกาลเทศะ ปริภาษา เป็นลักษณะของคุณภาพเสียงในลักษณะต่าง ๆ ซึ่งแต่ละบุคคลจะมีเสียงเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตน เช่น เสียงทุ้ม เสียงแหลม เสียงดัง เสียงเบา หรือแหบเครือ เป็นต้น ลักษณะทางเสียงบางอย่างถือเป็นอุปสรรคต่อการสอน เช่น เสียงเอ่อ อ่า หรือ กระแอมไอ เป็นต้น บางคนอาจใช้เสียงในระดับเดียวตลอดทั้งการสอน ไม่มีการเน้นหรือให้ความสำคัญ การใช้เสียงถือเป็นปัจจัยสำคัญของการสอนที่สามารถโน้มน้าวผู้เรียนให้จดจ่อสนใจในข่าวสาร หากผู้ส่งสารสามารถกำหนดลักษณะการใช้เสียงให้เหมาะสมกับข่าวสารหรือใส่อารมณ์ในข่าวสารได้ เช่น การเน้นเสียง การหยุด การใช้เสียงดังหรือค่อย เป็นต้น การสอนในครั้งนั้น ย่อมจะประสบความสำเร็จตามวัตถุประสงค์ การที่ผู้สอนจะสามารถกำหนดเสียงให้เหมาะสมกับข่าวสารการสอน จะทำให้ผู้เรียนตั้งใจจดจ่ออยู่กับการเรียนได้ ย่อมต้องได้รับการศึกษาฝึกหัดการใช้เสียง และเก็บเกี่ยวประสบการณ์บนเวทีต่อไปเรื่อย ๆ ไม่หยุดนิ่ง

๒.๒ บทบาทและหน้าที่ของอวจนภาษาเพื่อสื่อการสอนของพระพุทธรองค์

บทบาทและหน้าที่ของอวจนภาษาเหล่านั้นของพระพุทธรองค์ ซึ่งผู้วิจัยได้ศึกษาและแยกประเภทตามหลักสื่อการสอน ของอวจนภาษาที่จัดไว้ ดังนี้

๒.๒.๑ บทบาทและหน้าที่ซ้ำคำ

อวจนภาษาที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงเพื่อบ่งบอกลักษณะเนื้อหาที่ซ้ำคำพูด คือ การใช้ อวจนภาษาเพื่อย้ำหรือซ้ำเนื้อความของเทศนาที่แสดง เช่น การชี้มือพร้อมกับคำพูดว่า ที่โน้นหรือตรงนี้ เป็นต้น เนื่องจาก พระธรรมเทศนาที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงนั้น มีความเป็นจริง เป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข ชัดเจน ทั้งอรรถและพยัญชนะ และพระองค์ได้ทรงวิเคราะห์ลักษณะความเหมาะสมกับสติปัญญาของผู้เรียนแล้ว

บทบาทและหน้าที่ของอวจนภาษาเพื่อสื่อการสอนของพระพุทธรองค์ อวจนภาษามีบทบาทสำคัญต่อการใช้เป็นสื่อการสอน คือ เป็นเครื่องช่วยส่งเสริมสนับสนุน ให้การสื่อสารละเอียด ชัดเจนแจ่มแจ้งมากที่สุด ทำให้ผู้รับสารเข้าใจสาร และการใช้เป็นสื่อการสอน ประสพผลสำเร็จตามจุดประสงค์ที่ผู้สอนต้องการ ดังได้กล่าวแล้วว่า การใช้สื่อการสอน ที่กระทำด้วยภาษาพูดอย่างเดียวเท่านั้น ย่อมไม่ประสพผลสำเร็จเท่าที่ควร หรืออาจเกิดปัญหาอุปสรรคในการสอน หรือการสอนในครั้งนั้นไม่ชัดเจนพอที่จะทำให้ผู้เรียนเข้าใจ ดังนั้นนอกจากจะใช้เพียงวจนสารคือ เพียงคำพูดที่พูดออก

จากปากไปเท่านั้น การใช้วจนภาษาในรูปแบบต่าง ๆ ประกอบย่อมจะทำให้การสอน ประสบผลสำเร็จมากยิ่งขึ้น

ในการใช้สื่อการสอน ของพระพุทธองค์นั้น จุดประสงค์สำคัญคือการเปลี่ยนทัศนคติและพฤติกรรมในฝ่ายลบคืออกุศลธรรม ของบุคคลในสมัยนั้นให้หันไปสู่ฝ่ายบวกคือกุศลธรรม คือต้องการให้บุคคลทำความดีละเว้นความชั่ว ทำให้หมดจดเพื่อจุดหมายสูงสุดคือ การหลุดพ้นจากอำนาจของกิเลส

อนึ่ง ในการสื่อสารธรรมะที่เป็นนามธรรมให้ปรากฏเป็นรูปธรรม เชื่อมโยงความคิดสติปัญญาของบุคคลให้เข้าถึงธรรมะนั้น เป็นปัญหาของผู้สอนที่จะต้องหาวิธีการเพื่อให้ประสบผลสำเร็จมากที่สุด ดังนั้นในกระบวนการเรียนการสอน ทั้งผู้สอน ผู้เรียน และการใช้สื่อการสอนจึงต้องมีความสอดคล้องกัน โดยเฉพาะผู้สอน จะต้องเข้าใจทั้งตนเอง เข้าใจเนื้อหาของสื่อการสอนอย่างดี และมีการวิเคราะห์ผู้เรียนอย่างถี่ถ้วน เพื่อจัดอุปสรรคต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้นในการใช้สื่อการสอน หรือการเผยแผ่ธรรมะของพระพุทธองค์นั้น พระพุทธองค์ทรงใช้วิธีการต่าง ๆ เพื่อให้เหมาะสมกับบุคคลที่มีความแตกต่างกันในด้านต่าง ๆ ซึ่งบุคคลผู้ฟังธรรมนั้น

ด้วยเหตุที่บุคคลมีลักษณะต่าง ๆ กันนี้ วิธีการใช้สื่อการสอน สื่อสารธรรมะของพระพุทธองค์จึงต้องมีความแตกต่างกันตามแต่ความเหมาะสมแก่จริตและอุปนิสัยของบุคคลนั้น ๆ ถึงแม้จะประกอบด้วยเนื้อหาเดียวกัน วิธีการเผยแผ่ธรรมะของพระพุทธองค์นั้น ก็ย่อมมีความแตกต่างกัน ซึ่งพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้รวบรวมไว้ ๔ รูปแบบใหญ่ คือ

๑. แบบสากัจฉาหรือการสนทนา

๒. แบบบรรยาย

๓. แบบถามตอบปัญหา

๔. แบบวางกฎข้อบังคับ^{๔๑}

ในวิธีการสอนแบบต่าง ๆ นี้พระพุทธองค์ ก็ทรงมีกลอุบายหรือวิธีประกอบการสอนในแบบต่าง ๆ หลากหลายเพื่อให้เหมาะกับบุคคลที่พระพุทธองค์ทรงสอน กล่าวคือ การยกอุทาหรณ์ การเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมาอุปไมย การใช้อุปการณการสอน การทำเป็นตัวอย่างการใช้คำในความหมายใหม่ การเล่นภาษา และเล่นคำ อุปบายเลื้อยคนและการปฏิบัติรายบุคคล การรู้จักจังหวะและโอกาส ความยืดหยุ่นในการใช้วิธีการ การวางโทษและให้รางวัล กลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้าด้วยวิธีการสอนและกลอุบายที่แตกต่างกันเหล่านี้ วจนภาษาที่พระพุทธองค์ทรงแสดงเพื่อใช้เป็นสื่อการสอน ย่อมจะมีความแตกต่างกันเพื่อเกื้อหนุนให้การสอนของพระพุทธองค์ประสบผลสำเร็จ ใน

^{๔๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธวิธีในการสอน, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๑.), หน้า ๔๖-๕๐.

ที่มณิกาย สุตตันตปิฎก ซึ่งพระพุทธรองค์ทรงแสดงกว่า ๓๐ พระสูตร มีอวจนภาษาปรากฏในปริมาณมาก โดยเฉพาะในสูตรหนึ่งจะมีการใช้อวจนภาษา ๒ ครั้ง

นัยดังกล่าวข้างต้น จึงเห็นได้ชัดว่าอวจนภาษามีบทบาทสำคัญต่อการใช้เป็นสื่อการสอนของพระพุทธรองค์ หากถามว่าการใช้สื่อการสอน เพื่อเผยแผ่ธรรมะทุกครั้ง หากพระพุทธรองค์ไม่ทรงใช้อวจนภาษาการสอนครั้งนั้นจะประสบผลสำเร็จดังที่พระพุทธรองค์ทรงมุ่งหวังหรือไม่ คำตอบก็คือประสบผลสำเร็จเช่นกัน แต่ก็มีหลายครั้งเช่นกัน ที่อวจนภาษามีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในการใช้เป็นสื่อการสอน เพื่อเผยแผ่พุทธธรรม เช่น ในอัมพวันสูตร^{๘๒} พราหมณ์โปกขรสาติเกิดความสงสัยในลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการของพระพุทธรองค์ ว่าจะเป็นอย่างจริงดังที่ชาวเล้าลือหรือไม่ เมื่อพราหมณ์ได้ส่งลูกศิษย์ไปสืบดูและได้เห็นด้วยตาของตน จึงเกิดความเชื่ออย่างสนิทใจ และเกิดความเลื่อมใสในลักษณะมหาบุรุษของพระพุทธรองค์ พระองค์ทรงอาศัยช่องว่างตรงนี้ ในการแสดงธรรมแก่พราหมณ์จนเกิดความเลื่อมใส ประกาศตนเป็นพุทธศาสนิกชนถึงพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง

อนึ่ง เนื่องจากการแสดงธรรมของพระพุทธรองค์ เนื้อหาของธรรมมีทั้งที่มีลักษณะเป็นนามธรรม มีความลึกซึ้งยากแก่การคิดจินตนาการให้เห็นภาพ ด้วยเหตุนี้ เมื่อพระพุทธรองค์ทรงแสดงธรรมที่มีลักษณะเป็นนามธรรม ก็ได้ใช้อุปมาเปรียบเทียบ โดยทรงนำวัตถุทั้งที่อยู่ตามธรรมชาติและเกี่ยวกับวิถีชีวิตซึ่งเป็นที่รู้จักของชนในสมัยนั้นมาเปรียบเทียบ หรือขยายเนื้อหา เหตุผลก็เพื่อจะให้ผู้ฟังเกิดภาพ และเข้าใจเนื้อหาอย่างชัดเจน แม้ในการใช้ภาษาทำทางเพื่อการใช้เป็นสื่อการสอนพระพุทธรองค์ ก็ทรงเน้นให้เห็นถึงลักษณะการใช้ทำทางในรูปแบบต่าง ๆ

สำหรับในส่วนของพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งถือเป็นศาสนทายาทผู้สืบทอดคำสอนของพระพุทธรองค์ ในทำทางที่แสดงออกต่าง ๆ นอกจากพระพุทธรองค์จะปฏิบัติเป็นตัวอย่างแล้ว คำสอนที่เกี่ยวข้องด้วยภาษาทำทางต่าง ๆ นั้นก็มีความสำคัญ เช่น ภิกษุเมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่า เราเดิน เมื่อยืนก็รู้ชัดว่า เรายืน เมื่อนั่งก็รู้ชัดว่า เรานั่ง หรือเมื่อ นอนก็รู้ชัดว่า เรานอน ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ ทำความรู้สึกตัวในการแลดู การเหลียวดูทำความรู้สึกตัวในการคู้เข้า การเหยียดออก ทำความรู้สึกตัวในการครองสังฆาฏิ บาตร และจีวร ทำความรู้สึกตัวในการฉันท การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม ทำความรู้สึกตัวในการเดิน การยืน การนั่ง การนอน การพูด การนิ่ง^{๘๓}

จะเห็นได้ว่า อวจนภาษาที่พระพุทธรองค์ ทรงแสดงและทรงสอนให้เหล่าสาวกทั้งหลายถือปฏิบัตินั้น มีความสำคัญต่อการสื่อการสอน เพื่อเผยแผ่พุทธธรรมเป็นอย่างมาก ทั้งช่วยให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจในเนื้อหาของธรรมะนั้น ๆ อย่างชัดเจน ทำนามธรรมที่ยากแก่การเข้าใจให้เป็นรูปธรรม ซึ่งถือเป็นประสบการณ์ตรงที่ผู้ฟังเคยได้ประสบ ทำให้ผู้ฟังเกิดการซึมซาบและเข้าใจได้ง่ายขึ้น ทั้งเป็นการสร้างความเลื่อมใสศรัทธาให้แก่ผู้พบเห็น เช่นภาษาทำทางที่แสดงออก เป็นต้น

^{๘๒} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๖๑-๒๖๓/๙๐-๙๑.

^{๘๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕-๓๗๖/๓๐๔-๓๐๕.

๒.๒.๒ บทบาทและหน้าที่แย้งคำ

อวจนภาษาที่เป็นลักษณะเนื้อหาแย้งคำคือ อวจนภาษาที่แสดงแล้วขัดแย้งกับคำพูดของผู้พูด ในพระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์นั้นไม่มีปรากฏว่าพระพุทธองค์ทรงแสดงอวจนภาษาที่ขัดแย้งกับคำพูดหรือการปฏิบัติของพระพุทธองค์ อวจนภาษาที่ทรงถ่ายทอดถึงผู้เรียนทุกครั้งที่ทรงแสดงออกมา มีผลคล้อยตาม ช่วยส่งเสริมให้เนื้อหาของการแสดงสื่อการสอนมีน้ำหนักเพิ่มขึ้น สร้างความน่าเชื่อถือและสามารถโน้มน้าวใจผู้เรียนให้เกิดความสนใจและคล้อยตาม ประพฤติปฏิบัติตามธรรมให้ได้ผลเป็นอย่างดี เหตุผลสำคัญที่สนับสนุนในเรื่องนี้คือ พระพุทธองค์เป็นผู้ที่ประสูติในวรรณะกษัตริย์ ได้รับการศึกษาอบรมในศิลปะวิทยาการแขนงต่าง ๆ เป็นอย่างดี และที่สำคัญคือพระองค์ได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ หมดสิ้นอาสวะกิเลส พึงเห็นดังที่ปรากฏในมหาโควินทสูตร ซึ่งท้าวสักกะและสันทกุมารพรหม ได้กล่าวสรรเสริญเอาไว้ว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงมีปกติตรัสอย่างไร ก็ทรงทำอย่างนั้น ทรงมีปกติทำอย่างไร ก็ตรัสอย่างนั้น”^{๘๔} แม้คำสอนที่ปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ ก็เป็นเรื่องของความจริงที่เป็นประโยชน์แก่ผู้เรียน จึงไม่ปรากฏการใช้อวจนภาษาที่ขัดแย้งกับคำพูดในที่ใด บทบาทของเนื้อหาในอวจนภาษาต่อการสร้างความเลื่อมใสศรัทธาในการแสดงธรรมแต่ละครั้งแก่บุคคลแต่ละคนหรือแต่ละกลุ่ม ผู้ฟังธรรมจะมีความแตกต่างกันทั้งชาติชั้นวรรณะ ทั้งอุปนิสัยใจคอ สังคมวัฒนธรรม ทศนคติความเชื่อ

ดังนั้น การจะแสดงธรรมแก่บุคคลเหล่านั้น ๆ โดยทันทีย่อมจะเป็นการข่มเขาคิดขึ้นให้กลืนหูว่า ในการเริ่มต้นการเผยแผ่พุทธธรรมนั้น เบื้องต้นพระพุทธองค์ จะทรงทำบุคคลนั้นให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธา เกิดความเชื่อมั่นในพระรัตนตรัย ว่าสามารถเป็นที่พึ่งที่ระลึกแก่เขาได้จริง การที่จะทำให้บุคคลเกิดความเชื่อถือเปลี่ยนทัศนคติเดิมนั้นเป็นเรื่องยาก ด้วยวิธีการเพียงอวจนภาษาที่หาเหตุผลยกมาประกอบ ย่อมไม่เพียงพอ

ในประเด็นของการวิจัย เมื่อเป็นเช่นนี้ เป็นการทำให้ การแสดงอวจนภาษา เช่น อาการหรือท่าทางบางอย่าง หรือคำพูดเพียงบางประโยคย่อมจะสามารถโน้มน้าวใจให้บุคคลนั้นเปลี่ยนทัศนคติที่มีอยู่เดิม จนถึงเปลี่ยนพฤติกรรมได้ ในการแสดง อวจนภาษา เพื่อสร้างความเลื่อมใสศรัทธา นี้ พึงเห็นได้จากพระลักษณะของพระพุทธองค์ ที่ปรากฏหลายอย่าง เช่น พระพุทธองค์ ทรงประกอบด้วยมหาบุรุษลักษณะอันงดงามของพระองค์ ๓๒ ประการ ทรงมีพระวาจาที่ไพเราะ ประกอบด้วยประโยชน์ มีพระหฤทัยที่เปี่ยมด้วยมหากรุณาธิคุณ หวังความสุขแก่ผู้ฟังและสังคมอย่างแท้จริง โดยปราศจากการหวังสิ่งตอบแทน เป็นต้น

ในการสร้างความเลื่อมใสศรัทธาด้วยอวจนภาษา ในที่ขณิกาย สุตตันตปิฎกนี้ บางคราวทรงแสดงทั้งฤทธิ์ทรงแสดงทั้งท่าทาง เช่น ในอัมพวันสูตร พราหมณ์โปกขรสาติ ได้ทราบบาว่า พระพุทธองค์ทรงประกอบด้วยมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการ แต่ด้วยยังไม่เคยพบเห็นด้วยตาตัวเอง

^{๘๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๖/๒๓๑.

จึงยังเกิดความสงสัย ได้ส่งอัมพัฏฐมาณพลูกศิษย์ให้ไปสืบดู เมื่ออัมพัฏฐมาณพ ได้เข้าเฝ้าพระพุทธองค์ และได้สังเกตมหาบุรุษลักษณะของพระพุทธองค์ ว่ามีอยู่จริง จึงกลับมาบอกอาจารย์ พราหมณ์โปกขรสาติได้ฟังดังนั้นจึงเข้าเฝ้า เพื่อตรวจดูมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการของพระพุทธองค์ ด้วยตนเอง พระพุทธองค์จึงทรงบันดาลอิทธิทธิสังขาร ให้พราหมณ์โปกขรสาติได้เห็นมหาบุรุษ ๓๒ ประการ ดังปรากฏเนื้อความในพระสูตรว่า ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงพระดำริว่า พราหมณ์โปกขรสาตินี้ เห็นพระลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการของเราโดยส่วนมาก เว้นอยู่ ๒ ประการ คือคฤหาฐานที่เรือนอยู่ในฝัก กับชีวหาใหญ่ จึงยังเคลือบแคลงสงสัย ไม่เชื่อสนิทใจ ทันใดนั้น พระพุทธองค์ทรงบันดาลอิทธิทธิสังขารให้เขามองเห็นพระคฤหาฐานที่เรือนอยู่ในฝัก และทรงแลพระชีวหาสอดเข้าช่องพระกรรมทั้ง ๒ ข้าง กลับไปกลับมา สอดเข้าช่องพระนาสิกทั้ง ๒ ข้างกลับไปกลับมาแผ่ปิดมณฑลพระนลาฏ^{๘๕}

ด้วยการเห็นลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการนี้ ทำให้พราหมณ์โปกขรสาติ หายสงสัยเกิดความเชื่อถือศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธองค์ และได้ทูลนิมนต์ให้เสด็จเข้าไปเสวยภัตตาหารในเรือน และได้ฟังธรรมประกาศตนเป็นอุบาสก ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ตั้งแต่นั้นในบางคราวทรงใช้วจนภาษาโดยประกอบด้วยอวจนภาษาด้านปริภาสา โดยการกล่าวยอมรับเห็นด้วยเพื่อให้กำลังใจ โดยจุดประสงค์เพื่อโน้มน้าวใจ ให้ผู้ฟังเกิดความเชื่อถือและหันมาสนใจในตัวผู้สงสาร เช่น ในโสณทัณฑสูตร พราหมณ์โสณทัณฑะ เข้าเฝ้าพร้อมด้วยพราหมณ์ทั้งหลาย พระพุทธองค์ได้สนทนาเรื่องไตรเพทซึ่งเป็นเรื่องถนัดของพราหมณ์ โดยทรงถามเรื่องข้อบัญญัติว่าเป็นพราหมณ์เมื่อโสณทัณฑะพราหมณ์กราบทูล พระพุทธองค์ทรงให้ลดทอนที่จะขอ จนเหลือ ๒ ข้อคือ ศิลและปัญญา พระพุทธองค์ทรงถามว่า ๒ ข้อนี้จะลดข้อใดข้อหนึ่งได้หรือไม่ พราหมณ์โสณทัณฑะ ทูลตอบว่าไม่ได้ เพราะทั้งศิลปและปัญญาต่างเกื้อกูลซึ่งกันและกันจึงทำให้บุคคลเป็นคนดีและได้ชื่อว่าเป็นพราหมณ์ พระพุทธองค์ทรงเห็นด้วยกับพราหมณ์โสณทัณฑะและตรัสรับรองว่า

อย่างนั้นแล พราหมณ์ อย่างนั้นแล พราหมณ์ ปัญญาต้องมีศิลปช่วยชำระให้บริสุทธิ์ ศิลก็ต้องมีปัญญาช่วยชำระให้บริสุทธิ์ ปัญญาอย่ามีในที่ที่มีศิลป ศิลอย่ามีในที่ที่มีปัญญา ปัญญาอย่ามีแก่ผู้มีศิลป ศิลอย่ามีแก่ผู้มีปัญญา นักปราชญ์ยกย่องศิลปและปัญญาว่า เป็นสิ่งล้ำเลิศในโลก เปรียบเหมือน บุคคลใช้มือล้างมือ หรือใช้เท้าล้างเท้า ฉะนั้น^{๘๖}

บางครั้งพระพุทธองค์ทรงแสดงฤทธิ์ เพื่อประกาศความสามารถของผู้ปฏิบัติตามคำสอนในพระพุทธศาสนา เช่น ในอุทุมพริกสูตร ทรงแสดงเรื่องการประพัตติบะอย่างถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา แต่เมื่อไม่มีผู้ใดที่มีปัญญาสามารถรู้ธรรมอย่างแจ่มแจ้งได้ พระพุทธองค์ก็ทรงแสดงอวจนภาษาบางอย่างเพื่อย้ำคำพูดในเรื่องที่แสดงมา เช่นทรงแสดงฤทธิ์ ดังที่ปรากฏในอุทุมพริกสูตรตอนท้ายว่า

^{๘๕} ที.สี. (ไทย) ๑๐/๓๓๑-๓๔๓/๒๔๙-๒๗๒.

^{๘๖} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๓๗/๑๒๒.

ครั้งนั้น พระพุทธองค์ ทรงดำริดังนี้ว่า โมฆบุรุษเหล่านี้ทั้งหมด ถูกลมารใจบาปตลบใจแล้ว จนไม่มีใครแม้สักคนหนึ่งที่เกิดอย่างนี้ว่า ทางที่ดี พวกเราจักประพฤติพรหมจรรย์ในพระสมณโคตม เพื่อความรู้ทั่วถึงบ้างว่า ๗ วัน จักก่อผลอะไรได้ พระผู้มีพระภาคทรงบันลือสีหนาท ในอารามของปริพาชกของพระนางอุทุมพรिकाแล้ว ทรงเหาะขึ้นสู่อากาศ ปรากฏพระองค์อยู่บนยอดเขาคิชฌกูฏ^{๘๗}

จะเห็นได้ว่า อวจนภาษาทั้งหลายที่ทรงแสดง จุดประสงค์ก็เพื่อสร้างความเข้าใจและเลื่อมใสศรัทธาเป็นเบื้องต้นแก่ผู้ฟัง หลังจากเกิดความเลื่อมใสศรัทธาหันมาสนใจแล้ว พระพุทธองค์ก็จะทรงแสดงหลักของพระพุทธศาสนา คือ อริยสัจ ๔ ให้ผู้ฟังได้รับผลตามสมควรแก่กำลังสติปัญญา บางคนก็ตั้งอยู่ในความเลื่อมใสศรัทธาไม่คลอนแคลน บางคนก็ดำรงอยู่ในอริยผลเบื้องต้นคือโสดาปัตติผล หรือดำรงอยู่ในอริยผลเบื้องสูงขึ้นไปตามลำดับ

๒.๒.๓ บทบาทและหน้าที่แทนคำ

อวจนภาษาที่พระพุทธองค์ทรงแสดงออกเพื่อแทนคำพูด โดยพระพุทธองค์ ทรงแสดงออกโดยไม่ตรัสพระดำรัสอะไร ในพระสูตรต่าง ๆ อวจนภาษาที่ พระพุทธองค์ทรงแสดงและมีปรากฏมาก คือ ภาษาท่าทาง ส่วนอวจนภาษาในลักษณะอื่นไม่มีปรากฏ จากภาษาท่าทางเหล่านั้นมีลักษณะปรากฏในพระสูตร ดังเช่น การรับนิมนต์โดยอาการหนึ่ง ปรากฏเนื้อความในสูตรทั้งหลายในลักษณะเดียวกัน คือเมื่อมีผู้นิมนต์ให้พระพุทธองค์พร้อมทั้งภิกษุสงฆ์ฉันภัตตาหารในเรือน พระพุทธองค์จะทรงแสดงอาการหนึ่ง มิได้ตรัสพระดำรัสอะไรตอบ ลักษณะเช่นนี้เรียกว่า ตุมหิภาพ หรือดุขณิภาพ ซึ่งอวจนภาษาที่พระพุทธองค์ทรงแสดงออกนี้ ผู้นิมนต์จะรู้โดยนัยว่า พระพุทธองค์ทรงรับนิมนต์ของตนเองแล้ว ข้อนี้เป็นหลักสันนิษฐานได้ว่าจะเป็นไปโดยระบบของสังคมวัฒนธรรมในสมัยนั้น คือ ยอมรับกันว่า การนิ่งเป็นการหมายถึง การยอมรับ หรือเห็นด้วย การเสด็จมาประทับนั่งบนอาสนะในพระสูตรทั้งหลายมีเนื้อความกล่าวเอาไว้ว่า เมื่อพระพุทธองค์ ทรงทราบเรื่องที่ภิกษุหรือพุทธบริษัท สนทนากัน พระพุทธองค์จะเสด็จมาประทับนั่งบนพุทธอาสน์ เมื่อภิกษุหรือพุทธบริษัทเห็นจะทราบได้ทันทีว่า ถึงเวลาที่พระพุทธองค์ จะทรงแสดงธรรมแล้ว และจะเข้าเฝ้าพระพุทธองค์เพื่อฟังธรรม

อย่างในกรณีการเดินจงกรม พระพุทธองค์ทรงใช้เพื่อเป็นสื่อการสอน ให้ผู้เรียนได้ทราบ อยู่ ๒ แห่ง ที่พบในอัมพภุสสุตและอุทุมพริกสุต อัมพภุสสุต ที่พระพุทธองค์เสด็จจากอาสนะเสด็จจงกรมเพื่อแสดงลักษณะมหาบุรุษ ที่ปกปิดให้ปรากฏแก่สายตาของอัมพภุสมาณพ ส่วนอุทุมพริกสุต พระพุทธองค์ทรงได้สดับคำสนทนาระหว่างนิโครธปริพาชกและสันธานคหบดี ซึ่งกล่าวยกตนข่มพระพุทธองค์อยู่ จึงเสด็จลงจากเขาคิชฌกูฏ มาเสด็จจงกรมอยู่ใกล้ ๆ สถานที่ที่คนทั้งสองสนทนากัน เมื่อนิโครธปริพาชกได้เห็นจึงทูลนิมนต์พระพุทธองค์ ให้เสด็จไปประทับนั่ง หลังจากนั้นก็สนทนาธรรมกับพระพุทธองค์อย่างนี้เป็นต้น บทบาทของเนื้อหาในอวจนภาษาต่อการปฏิรูประบบสังคมวัฒนธรรม

^{๘๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๗๙/๕๘.

ของผู้ฟังในสมัยพุทธกาล ระบบสังคมและวัฒนธรรมอินเดียในสมัยพุทธกาลนั้น มีความเกี่ยวข้องอยู่กับศาสนาและลัทธิความเชื่อในรูปแบบต่าง ๆ โดยเฉพาะศาสนาพราหมณ์ ซึ่งมีคำสอนเกี่ยวกับเรื่องพระพรหม เรื่องเทวดา หรือเทพเจ้า จึงมีวิธีการปฏิบัติเพื่อดำเนินไปสู่จุดหมายการจัดพิธีกรรมเพื่อสังเวบูชาเทพยดาต่าง ๆ ตามแต่จะนับถือเช่น การฆ่าสัตว์บูชายัญ เป็นต้น การปฏิบัติที่เป็นรูปแบบชัดเจนในสมัยนั้นแบ่งเป็น ๒ พวกใหญ่ คือ

๑. อัตตกลิณณโยค หรือโยคะทำตนให้ได้รับความเดือดร้อนหรือได้รับความทุกข์ลำบากต่าง ๆ เป็นการบำเพ็ญตนเพื่อให้ได้อยู่ร่วมกับพระพรหม แม้คำสอนก็มุ่งที่จะให้ผู้ปฏิบัติได้พบพระพรหม เช่น ในมหาโควินทสูตรกล่าวถึงการบำเพ็ญบารมีเพื่อให้ได้พบพระพรหมของ มหาโควินทพราหมณ์^{๘๘} มหาสิหนาทสูตรกล่าวถึงการบำเพ็ญตบะของพวกอเจลกะ^{๘๙} เติริชสูตร กล่าวถึงการปฏิบัติเพื่อไปสู่พรหมโลก^{๙๐} เป็นต้น

๒. เรื่องกามสุขัลลิกานุโยค การประกอบตนให้พัวพันหมกมุ่นอยู่ในกามสุข คือหมกมุ่นอยู่ในกิเลสการเรื่องของความงามรูปโฉม รวมถึงการมีเพศสัมพันธ์ และวัตถุกาม คือการมุ่งหาความสุขอันเกิดจากวัตถุมบัติส่วนเรื่องลัทธิความเชื่อถือ มีการสั่งสอนบุคคลให้มีความเชื่อถือมีความเห็นในเรื่องต่าง ๆ มากมายถึง ๖๒ ลัทธิ ซึ่งนับถือสืบทอดกันมาดังที่แสดงไว้ในพรหมชาลสูตร ผู้ที่เป็นเจ้าลัทธิสั่งสอนในเรื่องเหล่านี้ที่เด่น ๆ คือ ครูทั้ง ๖ มีครูปุณณกัสสปะ ^{๙๑} เป็นต้น คำสอนทางศาสนาและลัทธิความเชื่อเหล่านี้ ได้แผ่ขยายไปทั่วชมพูทวีปในสมัยนั้น ทำให้ประชาชนมีความเชื่อถือและปฏิบัติตน รวมถึงการประกอบพิธีกรรม เพื่อเช่นสรวงสังเวศเทพเจ้าที่ตนนับถือ มีการบำเพ็ญตบะตามลัทธิความเชื่อเพื่อให้เข้าถึงพระพรหม หรือได้อยู่ร่วมกับเทพเจ้าที่ตนนับถือ มีการแบ่งชนชั้นวรรณะเกิดการกดขี่เหยียดหยามคนต่างวรรณะหรือกลุ่มคนที่ด้อยกว่าระบบวรรณะเดิมที่เป็นการแบ่งหน้าที่และอาชีพให้แก่คนในสังคม มีการยึดหยุ่นไม่เข้มงวด แต่ต่อมาได้เสื่อมความหมายเดิม กลายเป็นประเพณีที่ถือกันอย่างเข้มงวด คนวรรณะสูงเอาเปรียบเหยียดหยามคนวรรณะต่ำ เพื่อจัดปัญหาการแบ่งชนชั้นทางสังคม การดูถูกเหยียดหยามเบียดเบียนของคนในสังคม พระพุทธองค์ได้แสดงพระธรรมเทศนาที่จะทำให้คนในสังคมเกิดจิตสำนึกของความเป็นคน ที่มีความเสมอภาคเท่าเทียมกัน มีการเกิดแก่ เจ็บ ตาย เหมือนกันไว้ในหลายพระสูตร เช่น ในอัครคัมภีร์สูตร ทรงแสดงเรื่องกำเนิดวรรณะแก่สามเณรวาเสฏฐะและสามเณรภารทวาชะ โดยทรงแสดงอวจนภาษาที่เกี่ยวข้องด้วยปริภาสา คือ ทรงสอนกำเนิดของวรรณะโดยอธิบายให้ความหมายตั้งแต่เริ่มต้น ซึ่งแตกต่างจากความเชื่อเดิมของคนทั้งหลาย

^{๘๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๓-๓๓๐/๒๒๗-๒๕๘.

^{๘๙} ที.ส. (ไทย) ๙/๓๘๑-๔๐๕/๑๖๑-๑๗๔.

^{๙๐} ที.ส. (ไทย) ๙/๕๑๘-๕๕๙/๒๓๐-๒๔๖.

^{๙๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.), หน้า ๑๓.

ที่เชื่อว่า พวกตนถือกำเนิดจากอวัยวะส่วนต่าง ๆ ของพระพรหม พระพรหมเป็นผู้สร้าง วรรณะตน ประเสริฐ วรรณะอื่นเลว และในตอนจบพระสูตรตรัสสรุปว่า

การเป็นกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร และแม่สมณะล้วนเป็นได้โดยธรรมคือหน้าที่ มิใช่ โดยวรรณะอย่างที่เขาเข้าใจ ทั้ง ๕ พวกนี้ ถ้าประพุดิอธรรมคือ กายทุจริต วจีทุจริต และมโน ทุจริต เป็นมิจฉาทิฎฐิ หลังจากตายแล้วก็ไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรกเหมือนกันหมด^{๙๒}

พระสูตรนี้ทรงสอนสร้างทัศนคติในเรื่องของวรรณะเสียใหม่ มุ่งสอนให้บุคคลทราบถึง ธรรมชาติของมนุษย์ทุกคนไม่ได้เกิดมาจากพระพรหมหรือผู้วิเศษที่ไหน ล้วนเกิดมาจากท้องมารดา ด้วยกันทั้งนั้น การจะเป็นผู้ประเสริฐได้ก็เพราะการประพุดิปฏิบัติ หากประพุดิดี คนก็สรรเสริญ หากประพุดิชั่วผู้คนก็ตำหนิติเตียน ทุกผู้ทุกนามล้วนมีความเสมอภาคกันของชีวิตคือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา

ในเรื่องของพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น การเซ่นสรวงบูชา มีการบูชาญ เป็นต้น ตามความเชื่อ ดังเดิมในเรื่องการบูชาญ คือการฆ่าสัตว์เพื่อเซ่นสรวงบูชาเทพเจ้า เพื่อให้เทพเจ้าโปรดปาน เมื่อตาย ไปจะได้อยู่ร่วมกับพระเจ้า

ส่วนในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา บูชาญที่มหาชนกระทำการบูชากันมีปรากฏ ๕ ชนิด ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสเอาไว้ว่า

มหาญที่มีกิริยามากเหล่านั้น คือ อัสวเมธ บุรุษเมธ สัมมาปาสะวาชเปยยะนิรัคคะไม่มี ผลมาก พระอริยะผู้ปฏิบัติชอบ แสวงหาคุณยิ่งใหญ่ย่อมไม่เกี่ยวข้องกับญที่มีการฆ่าแพะ แกะ โค และสัตว์ต่าง ๆ^{๙๓}

ในเรื่องการบูชาญนั้น พระพุทธองค์ทรงสรรเสริญการเซ่นสรวงที่ปราศจากการฆ่า การเบียดเบียนกันและกัน ดังพระพุทธองค์ ได้แสดงไว้ในกฎทนต์สูตร การบูชาญในสมัยนั้น เป็นการ สร้างความเดือดร้อนให้แก่มนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย ทำให้สังคมเดือดร้อน พระพุทธองค์ทรงพยายามสั่ง สอนเพื่อจะเปลี่ยนแนวคิดและการกระทำดังกล่าว โดยเปลี่ยนอัสวะเมธะ คือการฆ่าม้าบูชาญมาเป็น การสงเคราะห์ประชาชนด้วยการส่งเสริมการเกษตร เปลี่ยนบุริสเมธะ คือการฆ่าคนบูชาญ มาเป็น การบำรุงข้าราชการ ส่งเสริมคนดีมีความสามารถ เปลี่ยนสัมมาปาสะ มาเป็นความมีอริยาศัย ดุจบ่วง คล้องใจชาวประชาด้วยการส่งเสริมวิชาชีพ เปลี่ยนวาชเปยยะ มาเป็นความมีปิยวาจาที่ดึงดูดใจคน เปลี่ยนนิรัคคะ มาเป็นความสงบสุขของบ้านเมืองที่ปราศจากโจรผู้ร้าย อันเป็นผลมาจากการกระทำ การบูชาญ ๕ ชนิดข้างต้น พระสูตรนี้เป็นการใช้ปริภาษาเพื่อใช้เป็นสื่อการสอน ของพระพุทธองค์ โดยการให้ความหมายของคำใหม่ เพื่อเปลี่ยนทัศนคติความเชื่อเดิมของบุคคล ในเรื่องการบูชาญ

^{๙๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๐/๑๓๖-๑๔๐/๙๙-๑๐๒.

^{๙๓} สุชีพ ปุณฺณานุภาพ, **คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาภูมิ ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.), หน้า ๒๐๐.

นั้น ซึ่งเป็นการเบียดเบียน บีบคั้นสร้างความเศร้าโศกเสียใจมาสู่การมีความรัก ความห่วงใย ปลุกจิตสำนึกให้คนในสังคมมีความเมตตาปรานีต่อกัน

๒.๒.๔ บทบาทและหน้าที่ลักษณะเสริมคำ

อวจนภาษาที่ใช้ในลักษณะเนื้อหาเสริมคำพูด คือ อวจนภาษาที่พระพุทธองค์ ทรงแสดง แล้วสื่อความหมายในการช่วยเสริมคำ ทำให้ผู้เรียนเกิดความเข้าใจในเนื้อหาของพระธรรมเทศนาเรื่องนั้น ๆ เข้าใจเพิ่มมากขึ้น จากลักษณะที่เป็นนามธรรมให้กลายเป็นรูปธรรมมากขึ้น ในการเผยแผ่ธรรมของพระพุทธองค์ กล่าวได้ว่าอวจนภาษาที่พระพุทธองค์ทรงใช้เป็นเนื้อหาเพื่อเสริมคำพูดนั้น มีปรากฏทั้งปริภาษา ภาษาท่าทาง ลักษณะทางกายภาพ และกาลภาษา ส่วนวัตถุภาษาที่พระพุทธองค์ ทรงนำวัตถุจริงมาแสดงนั้นไม่มีปรากฏ ลักษณะการใช้อวจนภาษาพืงเห็นได้คือปริภาษา ปรากฏในลักษณะการนำคำพูดของผู้ที่เคารพนับถือมากกล่าวอ้างเพื่อเสริมคำพูด เช่น อัมพณสูตรที่พระพุทธองค์ ทรงสนทนาธรรมเรื่องวรรณะกับอัมพณมาณพ ผู้ทรงในความรู้และถือตนว่ามีวรรณะสูง ในตอนท้าย พระพุทธองค์ทรงนำคำเป็นคาถาของสังกุมารพรหม มาตรัสแสดงแก่อัมพณมาณพ เพื่อเสริมพระดำรัสที่พระพุทธองค์ได้ตรัสมาว่า “ในหมู่ชนผู้ถือตระกูลเป็นใหญ่ กษัตริย์จัดว่า ประเสริฐที่สุด ส่วนท่านผู้เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะจัดว่าเป็นผู้ประเสริฐที่สุดในหมู่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย”^{๙๔}

ภาษาท่าทาง จากอุทุมพริกสูตร^{๙๕} ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมเรื่อง สัญญาเวทิตินิโรธ แก่尼โครธปริพาชกพร้อมด้วยปริพาชกบริวาร แต่ไม่มีใครที่สามารถหยั่งรู้ธรรมของพระพุทธองค์อย่างแจ่มแจ้งได้ เมื่อจะทรงจากไปทรงแสดงอิทธิฤทธิ์คือทรงเหาะขึ้นสู่อากาศ แล้วปรากฏพระองค์อยู่บนเขาคิชฌกูฏ อย่างนี้เป็นต้น

ลักษณะทางกายภาพ ในอัมพณสูตร^{๙๖} พระพุทธองค์ทรงแสดงลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ ทรงแสดงแก่อัมพณมาณพ โดยทรงบันดาลอิทธิทธิสังขารให้อัมพณมาณพมองเห็นพระคุยฐาน ที่เร้นอยู่ในฝัก และทรงแลบพระชีวหาสอดเข้าช่องพระกรณทั้งสองข้างกลับไปกลับมา สอดเข้าช่องพระนาสิกทั้งสองข้างกลับไปมา แฝปิดมณฑลพระนลาฏ และทรงแสดงลักษณะเดียวกันแก่พรหมณโปกขรชาติ ผู้เป็นอาจารย์ของอัมพณมาณพ เพื่อให้ได้เห็นเป็นที่ประจักษ์แก่สายตาของตนเอง กาลภาษา ในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๙๗} และอุทุมพริกสูตร^{๙๘} พระพุทธองค์ทรงตรัสอานิสงส์แห่งการเจริญสติปัฏฐาน โดยกำหนดระยะเวลาสำเร็จผลแห่งการปฏิบัติ โดยพระพุทธองค์ได้กำหนดเริ่ม

^{๙๔} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๗/๙๙.

^{๙๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๗๙/๕๘.

^{๙๖} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๘๘/๑๐๖.

^{๙๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๔/๓๓๘-๓๔๐.

^{๙๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๗๗/๕๖.

ตั้งแต่ ๗ วัน เป็นอย่างยิ่งจนถึง ๗ ปี เป็นอย่างน้อย หากผู้ที่ปฏิบัติตั้งใจปฏิบัติจริง ย่อมได้รับผล ๑ ใน ๒ อย่างคือ พระอรหัตตผล หรืออย่างน้อยที่สุดคืออนาคามีผล

๒.๒.๕ บทบาทและหน้าที่เน้นคำ

การใช้วจนภาษาเพื่อเน้นคำพูดมีความหมายเช่นเดียวกันกับการขีดเส้นใต้ตัวหนังสือเพื่อเน้นข้อความ ซึ่งผู้วิจัยได้ศึกษาในทีฆนิกาย มีการใช้เนื้อหาที่เป็นอวจนภาษาเพื่อเน้นคำในรูปของปริภาษาส่วนอวจนภาษาในลักษณะอื่น ๆ ไม่ปรากฏ ลักษณะปริภาษาที่มีปรากฏ คือ อัมพัฏฐสูตร^{๙๙} ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสถามอัมพัฏฐมาณพถึง ๓ ครั้ง ด้วยถ้อยคำประโยคเดิมและในมหาปรินิพพานสูตร^{๑๐๐} ตอนหนึ่ง ลักษณะการถามด้วยประโยคเดิมถึง ๓ ครั้งเช่นนี้ เป็นที่เข้าใจได้ว่าเป็นการตรัสเพื่อย้ำเน้นประโยคที่พระพุทธองค์ทรงถาม และเป็นการกระตุ้นเตือนให้ผู้เรียนได้ทราบว่า ถ้อยคำที่กล่าวมีความหมายและความสำคัญ หรือว่าพระพุทธองค์ต้องการคำตอบจากผู้เรียน เป็นการเปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้มีโอกาสคิด ในการโต้ตอบกับพระพุทธองค์ ฉะนั้นลักษณะเนื้อหาของอวจนภาษาเช่นนี้ว่า เนื้อหาที่มีลักษณะเน้นคำ

๒.๓. รูปแบบของอวจนภาษาที่เป็นสื่อการสอน

จากการศึกษาเรื่อง วิเคราะห์อวจนภาษาที่เป็นสื่อการสอนในทีฆนิกาย เมื่อผู้ศึกษาได้ผล การศึกษารูปแบบของอวจนภาษาที่ใช้เป็นสื่อการสอน ในกระบวนการสื่อการสอน ความหมายของอวจนภาษา โดยที่พระพุทธองค์ไม่ต้องพูด อาจใช้กิริยาท่าทางสัญลักษณ์ รหัส หรือบุคลิกลักษณะแบบต่าง ๆ ที่พระพุทธองค์สามารถทำความเข้าใจได้ ใช้เป็นเครื่องมือในการสอน ลักษณะการสื่อการสอนด้วยอวจนภาษา การใช้วจนภาษาของพระพุทธองค์ได้แบ่งออกเป็น ๔ ประเด็นหลักคือ

๑. ผลการศึกษาในขั้นตอนก่อนการสอน การใช้วจนภาษาในการใช้เป็นสื่อการสอนของพระพุทธองค์ จากการศึกษาในพระสูตรต้นตปิฎก ทีฆนิกาย ทั้ง ๓ เล่ม มี ๓๔ พระสูตร ผู้ศึกษาได้ทราบผลการศึกษา ขั้นตอนการใช้วจนภาษาของพระพุทธองค์ คือ พระพุทธองค์ทรงรู้จักผู้เรียนเป็นการล่วงหน้า เพราะจากพระสูตรต่างๆ พบว่า พระพุทธองค์ ทรงมีพระญาณหยั่งรู้เรื่องราวต่าง ๆ ประเด็นคำถามที่อยู่ในความสนใจล่วงหน้าได้อย่างชัดเจน พระพุทธองค์จึงสามารถที่จะเลือกวิธีการ และเนื้อหาในการใช้สื่อการสอนได้อย่างเหมาะสม

ในพรหมชาลสูตร ในเวลาระหว่างทำการสอน ผู้วิจัยพบว่าพระพุทธองค์เสด็จไปโปรด หรือการเข้าเฝ้าต่อหน้าพระพักตร์ เป็นผู้ที่มาจากหลากหลายวรรณะ มีบุคลิกแตกต่างกัน ระดับสติปัญญาที่แตกต่างกัน บางคนมาด้วยความศรัทธา บางคนมาเพราะต้องการลองใจพระพุทธองค์ ทำหาย หรือมาจับผิด บางพวกมีความเชื่อเดิมที่ผิด ๆ มีการปฏิบัติที่ผิด พบว่าพระพุทธองค์ทรงปรับ

^{๙๙} ที.ส. (ไทย) ๙/๒๗๐-๒๗๑/๙๔.

^{๑๐๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๗/๑๖๕.

สภาวะจิต ให้เขามีความพร้อม มีความศรัทธาเสียก่อนลักษณะแบบนี้มีความชัดเจนในเกือบทุกพระสูตร หลังจากผู้เรียน พร้อมที่จะรับเนื้อหาของพระธรรม

หลักฐานที่ผู้ศึกษาวิจัยวิเคราะห์ได้ว่าแนวทางการปฏิบัติพระพุทธร่องค์ทรงใช้เทคนิคหลากหลาย เช่น การนั่งไม่ตบ การใช้สายตา การทำให้ดู การยกอุปาอุปัมัย หรือหาวัสดุใกล้เคียงมาเป็นเครื่องมือในการสาธยายธรรม ทรงใช้ความนุ่มนวลลุ่มลึก ในแต่ละบุคคลที่เข้าเฝ้าพระพุทธร่องค์จากการประเมินผลการสอนในพระสูตร ผู้ศึกษาวิจัยไม่พบปรากฏการณ์ที่เด่นชัด เพราะเนื้อหาในพระสูตร เป็นเพียงการเล่าเหตุการณ์จากพระอัครสาวก เล่าเหตุการณ์ที่ได้พบประสบมาว่าพระพุทธร่องค์สอนให้กับใคร สอนอย่างไร แล้วผู้นั้นมีความศรัทธา มีความเข้าใจในเนื้อธรรมแจ่มแจ้ง บรรลุธรรม หรือว่าขอบรรพชา หรือขอปวารณาตนเป็นอุบาสกอุบาสิกา เมื่อเป็นอย่างนี้ ผลการศึกษาวิจัยพบว่าในพระสูตรต่าง ๆ แสดงให้เห็นเพียงว่าหลังจากการได้รับการสอนแล้ว เข้าใจแนวทางแล้ว ก็จะกลับไปปฏิบัติด้วยตนเอง ส่วนบรรพชิต พระพุทธร่องค์ก็ทรงให้ปลื้มใจ โคนไม้ข้างเรือนร่างบ้าง บำเพ็ญภาวนาต่อจนบรรลุธรรมในระดับต่าง ๆ นั้น

๒. ผลการศึกษาเรื่องการสื่อสารในเรื่องระยะทางหรือเนื้อที่ เป็นการศึกษาเกี่ยวกับความหมายที่เกี่ยวข้องกับระยะของบุคคล ซึ่งจะถูกกำหนดความหมายไว้จากสังคมเกี่ยวกับการใช้อาณาเขต ของบุคคล โดยจะมีปัจจัยต่างๆ ที่จะเป็นตัวกำหนด อาทิ เพศ เชื้อชาติ สถานภาพ รวมถึงบุคลิกภาพ อวจนภาษาที่ให้ความสำคัญเรื่องเวลาและช่วงเวลาเป็นหลัก สามารถบอกความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลได้อย่างดี

ความหมายของเวลาที่เหมาะสมต่างกัน เนื้อที่ สถานที่ หรือระยะใกล้ไกล ในการสื่อสารระหว่างพระพุทธร่องค์และผู้เรียน สามารถแสดงถึงความสำคัญของเนื้อหาธรรมที่สื่อสารกันได้ ในการสื่อสารกันนั้นมักรักษาระยะเนื้อที่ใกล้ไกล ซึ่งการจัดระยะนั้นจะขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธร่องค์กับผู้เรียน กำหนดเขตระยะห่างที่ใช้ในการถ่ายทอดธรรมไว้ ๔ ระยะคือ

๑. ระยะส่วนตัว คือความห่างระยะ ๐ ถึง ๑ ฟุตครึ่ง
๒. ระยะส่วนบุคคล คือความห่างระยะ ๑ ฟุตครึ่ง ถึง ๔ ฟุต
๓. ระยะสังคม คือความห่างระยะ ๔ ฟุต ถึง ๑๒ ฟุต
๔. ระยะสาธารณะ คือความห่างระยะตั้งแต่ ๑๒ ฟุตขึ้นไป

๓. ผลการศึกษาเรื่องเกี่ยวกับการสื่อความหมายจากเวลา เป็นการศึกษาเกี่ยวกับความหมายของเวลาตามลักษณะของวัฒนธรรมหรือระบบวัฒนธรรม ทั้งในรูปแบบที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ

๔. ผลการศึกษาเรื่องเกี่ยวกับการสื่อสารจากภาษากาย เป็นการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับพฤติกรรมการแสดงออกของพระพุทธร่องค์ ที่ผู้เรียนสังเกตเห็นได้ไม่ว่าจะเป็นท่าทาง กิริยาอาการ การ

แสดงออกทางสีหน้า การแสดงออกทางนัยน์ตา เป็นการศึกษาเกี่ยวกับการใช้การเคลื่อนไหวทางร่างกายในการสื่อสาร

ผู้ศึกษาวิจัยได้เล็งเห็นว่าในประเด็นของอวจนภาษาที่เป็นสื่อการสอน เป็นการทำให้การใช้ท่าทางเป็นเครื่องมือสื่อความหมาย หรือเป็นภาษาในการถ่ายทอดความหมาย และอารมณ์ระหว่างพระพุทธรองค์กับผู้เรียน หรือระหว่างพระพุทธรองค์กับสัตว์ การสื่อสารด้วยภาษาท่าทางนี้มีขอบเขตของการแสดงออกกว้างขวางมาก คือคนเราสามารถสื่อสารได้หลายวิธี เช่น การแสดงออกทางสีหน้า สายตา การขยับร่างกาย การจัดระยะระหว่างบุคคล น้ำเสียงและระดับเสียง ฉะนั้นกล่าวได้ว่าการสื่อสารด้วยภาษาท่าทาง เป็นวิธีการสื่อสารที่เก่าแก่ที่สุดและเป็นวิธีแรกที่เราใช้ในชีวิตประจำวัน

ผลการศึกษาวิจัยผู้วิจัยสามารถแบ่งการสอนของพระพุทธรองค์ได้เป็น ๓ ลักษณะคือ

๑. ท่าทางของพระพุทธรองค์ การสื่อสารของพระพุทธรองค์ โดยการวางท่าทาง เป็นส่วนหนึ่งของการปรากฏร่างกายเมื่อพระพุทธรองค์ นั่ง ยืน หรือเดิน ท่าทางถูกตัดสินจากการที่พระพุทธรองค์ วางท่าทางอย่างไร ตำแหน่งของ ขา แขน มือ และศีรษะ มีท่าทางที่ต่าง ๆ กัน ในแต่ละอิริยาบถย่อย ที่จะสามารถคาดคะเนถึงวัตถุประสงค์และอารมณ์ของการเดิน การยืน การนั่งของพระพุทธรองค์ได้ แต่จำนวนท่าทางของพระพุทธรองค์ จะถูกนำมาใช้เพียงเล็กน้อย ท่าทางมักจะเป็นสิ่งชี้แสดงถึงอารมณ์ต่าง ๆ และสะท้อนถึงทัศนคติที่พระพุทธรองค์ทรงรู้สึก โดยการดูจากสภาพทางสังคมที่พระพุทธรองค์นั้นเสวนาธรรมอยู่ด้วย ซึ่งอาจเป็นตัวชี้ความไม่ชอบของบุคคล ที่นั่งร่วมสนทนาธรรมด้วย เมื่อพระพุทธรองค์ แสดงท่าทางสายศีรษะ การยกไหล่ และการเบิกนัยน์ตาโตขึ้น อาจจะไม่ต้องการกล่าวคำว่า “ฉันไม่ทราบ” เมื่อถูกถาม เพราะอาการเหล่านี้จะแสดงความหมายโดยตัวของมันเอง ผู้ศึกษาวิจัยได้ค้นพบว่า การที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงถึงลักษณะกิริยาท่าทาง ที่ใช้มือและศีรษะในการที่ทำให้คำพูดชัดเจนขึ้น โดยการสอนของพระพุทธรองค์ ขวสารที่เป็นคำพูดเพียงอย่างเดียว โดยไม่เห็นกิริยาท่าทาง กับกลุ่มผู้ฟังอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งได้ฟังทั้งคำพูดและเห็นกิริยาท่าทางด้วย

๒. การแสดงออกทางสีหน้า สื่อการสอนโดยการแสดงออกทางสีหน้า ใบหน้าเป็นเครื่องมือสำคัญอย่างหนึ่งในการสอน สามารถทำหน้าที่ตาในอารมณ์ต่าง ๆ ได้มากมาย ส่วนที่สำคัญ ๆ บนใบหน้าคือ หน้าผาก คิ้ว เปลือกตา จมูก แก้ม ริมฝีปาก และกราม การแสดงอารมณ์บนใบหน้าจะขึ้นอยู่กับการใช้กล้ามเนื้อส่วนต่าง ๆ เหล่านี้ การแสดงออกขั้นพื้นฐาน เช่น การยิ้ม การตอบสนอง ความกลัว มักจะเป็นการแสดงออกที่เป็นอัตโนมัติ วัฒนธรรมแต่ละวัฒนธรรมจะมีการแสดงออกต่อเหตุการณ์ต่าง ๆ แตกต่างกันไป การใช้สายตาซึ่งสามารถสื่อความหมายที่น่าสนใจมากมาย การกระพริบตาในความถี่ที่ต่างกันก็เป็นสื่อที่แสดงอารมณ์ได้ การไม่ค่อยกระพริบตาหรือกระพริบตาในอัตราต่ำ อาจแสดงถึงความกลัว

๓. การแสดงกิริยาท่าทางโดยการใช้ศีรษะและมือ ที่จะแสดงความหมายได้ชัดเจนและสามารถใช้เดี่ยว ๆ ได้ การแสดงท่าทางโดยการใช้มือและศีรษะจะมีความหมายอย่างไรนั้น ขึ้นอยู่กับแต่ละสถานการณ์ในการสอนของพระพุทธรองค์

ตามนัยดังกล่าวมาข้างต้น การสร้างตัวอธิบายสื่อความหมายการใช้มือในการแสดงควบคู่ไปกับการพูดของพระพุทธรองค์ กิริยาท่าทางจะต้องเข้ากันกับคำพูด เช่น ทำมือแสดงลักษณะ เมื่อพูดว่าโลกกลม เป็นต้น กิริยาท่าทางที่ใช้เป็นเครื่องมือบังคับทิศทาง ลักษณะของการสนทนาระหว่างพระพุทธรองค์กับผู้เรียน ผู้เรียนจะแสดงกิริยาที่เป็นปฏิกริยาตอบกลับโดยใช้ภาษาร่างกายมายังพระพุทธรองค์ในรูปแบบท่าทางเงียบ ๆ ซึ่งจะไม่รบกวนพระพุทธรองค์ เหมือนกับการโต้ตอบด้วยคำพูด เช่น การบอกรู้ เพื่อสื่อความหมายว่า ไม่ได้ยิน ขอให้พูดดังขึ้น การโบกมือเข้าออกเพื่อบอกให้พระพุทธรองค์รู้ว่าต้องพูดเร็วขึ้นหรือช้าลง

ผู้ศึกษาวิจัยยังพบอีกว่าสื่อการสอน ของพระพุทธรองค์ใช้กิริยาท่าทางในการสอนมาก อวจนภาษากิริยาท่าทางจึงสามารถส่งข่าวสารให้กับผู้เรียนได้มากกว่า อวจนภาษา ประเภทอื่น ๆ และมากกว่า วจนภาษาและมีปัจจัยหลาย ๆ อย่างที่เป็นตัวแปรให้พระพุทธรองค์ แสดงภาษาท่าทางออกไปต่าง ๆ กัน ดังนั้น ในการใช้สื่อการสอน ด้วยภาษาท่าทางและการตีความหมาย พระพุทธรองค์ในฐานะผู้สอน พระองค์ให้ความสำคัญเกี่ยวกับเรื่องวัฒนธรรมของสังคมเป็นเครื่องประกอบด้วย

๔. การศึกษาเกี่ยวกับการสื่อความหมาย จากสิ่งที่ปรากฏทางกายภาพ อันได้แก่ ความสดชื่น ความเป็นคนมีลักษณะโต้แย้ง การเป็นคนอารมณ์ร้อน ความเป็นคนเชื่อมั่นในตัวเอง ซึ่งเหล่านี้ล้วนแล้วแต่สามารถสื่อความหมายที่แตกต่างกันไป อวจนภาษา ที่ประกอบเป็นลักษณะภายนอกของผู้เรียน ได้แก่ รูปร่างหน้าตา สูง ต่ำ ดำ อ้วน ผอม เป็นต้น ลักษณะทางกายภาพนี้ มีส่วนในสื่อการสอนเบื้องต้น เพราะถือเป็นประเด็นแรกซึ่งพระพุทธรองค์สังเกตเห็น ถือเป็นการเปิดประตูสู่การเรียนรู้ ลักษณะทางกายภาพของบุคคลนี้ มีส่วนในการสร้างความนิยมชมชอบเช่นเดียวกับ อวจนภาษา ประเภทอื่น อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาค้นคว้าถึงความนิยมชมชอบหรือทัศนะเรื่องความสวยงามเป็นเรื่องเฉพาะ ในสมัยนั้นมีความเชื่อถือเรื่องลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ ซึ่งผู้ประกอบด้วยมหาบุรุษลักษณะนั้น ถือว่าเป็นผู้มีบุญญาธิการ เป็นผู้ฉลาดสามารถจะเป็นใหญ่ เป็นผู้ที่จะเป็นพระราชาหรือผู้นำในอนาคต

ด้วยการศึกษาลักษณะรูปร่างหน้าตาดังที่กล่าวมาแล้วนั้น ถือเป็นอวจนภาษา ประการหนึ่งที่มีผลต่อการสื่อสารเป็นอย่างมาก ที่เรียกว่า รูปลปมาณิกา คือผู้ที่มีความชอบในเรื่องรูปร่างหน้าตา ความสวยงาม ความหล่อเหลา งามอาจ ผิพรรณผดผื่นสะอาดหมดจด

๕. ค้นพบการศึกษาเกี่ยวกับการสื่อความหมายโดยวิธีการสัมผัส หมายถึง อวจนภาษาที่เกิดจากการใช้การสัมผัส เช่น การโอบกอด จับมือ กุมมือ ลูบหัว ตบไหล่ เป็นต้น เพื่อสื่อสารความรู้สึกและอารมณ์ตลอดจนความปรารถนา ที่ฝังลึกอยู่ในใจของผู้ส่งสารไปยังผู้รับสาร การใช้การ

สัมผัสนั้น ความหมายของการสัมผัสจะขึ้นอยู่กับลักษณะเหล่านี้ คือ ช่วงเวลา ตำแหน่งที่ได้รับการสัมผัสการแสดงออก ความหนักเบา ความถี่ และความรู้สึก ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเวลาและสถานที่ รวมทั้งบุคคลที่ไปสัมผัสด้วย

อย่างไรก็ตามผู้วิจัยได้เห็นความหมายของการสัมผัส นอกจากจะขึ้นอยู่กับแต่ละวัฒนธรรมแล้ว ยังขึ้นอยู่กับลักษณะการสัมผัส และตำแหน่งส่วนที่สัมผัสด้วย วิธีการสัมผัส ปริภาษา และวัตถุ หรือสิ่งต่าง ๆ ที่ผู้สัมผัสแสดงออกมาร่วมด้วย การสัมผัสสามารถถ่ายทอดอารมณ์ ความรู้สึกของผู้ใหญ่ได้ดี เช่น การสัมผัสที่นุ่มนวล ย่อมแสดงถึงความรัก ความทะนุถนอม ความเห็นอกเห็นใจ และการยอมรับ ส่วนการสัมผัสที่กระด้าง ย่อมแสดงออกถึงความรู้สึกในทางตรงกันข้าม หรืออย่างการสัมผัสโดยการโอบหลังหรือไหล่ เป็นการแสดงความสนิทสนม ความไว้นือเชื่อใจ การสัมผัสระหว่างบุคคล อาจส่งผลทางจิตใจได้ต่าง ๆ กัน ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล เวลา สถานที่

๖. การศึกษาเกี่ยวกับการสื่อความหมายโดยการใช้ปริภาษา หมายถึง การใช้วจนภาษาที่ปรากฏในลักษณะของเสียง ปริภาษาคือสิ่งเกิดขึ้นมาพร้อม ๆ กับภาษาพูดหรือภาษาเขียน อันได้แก่ระดับน้ำเสียง หรือโทนของเสียง คุณภาพเสียง ความดังค่อยของเสียง รวมทั้งจังหวะในการพูดของบุคคลด้วย องค์ประกอบที่เป็นเสียงของคำพูด ซึ่งตรงข้ามกับองค์ประกอบที่เป็นคำและความหมาย ดังนั้น เสียงหรือปริภาษา จึงหมายถึงสิ่งที่เสริมหรือเป็นส่วนหนึ่งของภาษา เป็นสิ่งที่ช่วยในด้านการเข้าใจภาษา

การวิเคราะห์วจนภาษาที่เป็นสื่อการสอนในที่ชนิกาย ผู้ศึกษาวิจัยค้นพบได้ว่า สื่อการสอนในที่ชนิกาย การเรียนการสอนที่มีพระพุทธรูปเป็นครู ผู้เป็นศูนย์กลาง ที่จัดให้มีผู้ฟังหรือสาวกเป็นศูนย์กลาง ที่เป็นสิ่งที่แน่นอนคือ การที่ครูเป็นผู้มีบทบาทในการแนะนำสั่งสอน พระพุทธรูปมีความสามารถที่จะใช้วจนภาษาเป็นส่วนประกอบสำคัญ เพราะในการแสดงธรรมบรรยายหากพระพุทธรูป ผู้แสดงธรรมบรรยายในระดับเสียงเดียวกันตลอดการแสดงธรรมบรรยาย ย่อมทำให้ผู้ฟังหรือสาวกเกิดความเบื่อหน่าย การที่พระพุทธรูปมีการเปลี่ยนทำยืน ตำแหน่งที่ยืน การใช้สีหน้าแสดงอารมณ์ ประกอบสาระที่กำลังพูดถึง การใช้สายตากวาดไปรอบ ๆ เพื่อแสดงการยอมรับการมีตัวตนของผู้ฟังหรือสาวก และเพื่อเป็นการดึงความสนใจของผู้ฟังหรือสาวก การเปลี่ยนน้ำเสียงจากหนักเป็นเบา จากช้าเป็นเร็ว จากเสียงสูงเป็นเสียงต่ำ การใช้ภาษาท่าทางเช่นนี้ จะช่วยให้พระพุทธรูปมีการพูดที่มีรสชาติเพิ่มขึ้น สร้างสีสันในเนื้อหามากขึ้น เพราะการใช้กิริยาท่าทางของพระพุทธรูปช่วยให้เกิดความเป็นกันเองและความอบอุ่นในขณะนั้นได้ หรือว่าการลูบหลังโอบไหล่โดยไม่ต้องพูดอะไรเลยช่วยให้ผู้น้อยกว่า รู้สึกว่าผู้ใหญ่รักใคร่สนิทสนมกับตนในขณะสอน ฉะนั้นการแสดงธรรมที่พระพุทธรูปผู้สอน จึงมีหน้าตายิ้มแย้มแจ่มใสให้ดูแล้วน่าสดชื่น การใช้สายตามองผู้ฟัง จะรู้สึกว่าคุณพูดให้ความสนใจต่อผู้ฟังเสมอภาคกัน การใช้วจนภาษา ไม่ว่าจะเป็นกิริยาท่าทาง สายตา น้ำเสียงของผู้พูด จะช่วยให้บรรยากาศในขณะนั้นเป็นกันเองและอบอุ่นขึ้น

๒.๔ วิธีการสอนโดยใช้วจนภาษาที่ใช้เป็นสื่อการสอนของพระพุทธองค์

การศึกษาเรื่อง วิเคราะห์วจนภาษาที่เป็นสื่อการสอนในทีฆนิกาย ผู้ศึกษาวิจัยพบว่า วิธีการสอนของพระพุทธองค์ เท่าที่ผู้วิจัยพบที่ปรากฏเป็นตัวอย่างในพระสูตรต้นตุนั้น ในแต่ละพระสูตรไม่สามารถระบุเป็นวิธีสอนได้วิธีใดวิธีหนึ่ง เพราะในแต่ละพระสูตร พระพุทธองค์ได้ใช้หลาย ๆ วิธีผสมผสานกัน เท่าที่พอจะเทียบเคียงได้คือ พระพุทธองค์ทรงใช้กับผู้เรียนเป็นรายบุคคลและกลุ่มบุคคล ทรงยกคนขึ้นอ้างเป็นหลักฐานในการอธิบายเรียกว่า บุคคลาธิษฐานเทศนา อีกประการคือทรงสอนโดยมีธรรมเป็นที่ตั้งอันมีสภาวะธรรมเป็นหลักในการสอนหรือเทศนา เรียกว่าธรรมาธิษฐานเทศนา เมื่อศึกษาในรายละเอียดแล้วพบว่า พอจะจำแนกได้ดังนี้

๑. สอนโดยวิธีการสาธิต คือพระพุทธองค์ทรงแสดงให้เห็นให้ผู้เรียนดูเป็นตัวอย่างก่อน เพื่อให้ผู้เรียนสังเกตจดจำและปฏิบัติตาม ดังมีเหตุการณ์ สอนเรื่องความประพฤตินี้ที่เหมาะสมของภิกษุอย่างรอบคอบด้วยการกระทำ ที่ทรงสำเร็จสืงไสยาว่า ลำดับนั้นพระผู้มีพระภาค เมื่อพวกเจ้ามัลลกรุงปาวาเสด็จจากไปแล้วไม่นาน เหลียวดูหมู่ภิกษุผู้หนึ่งแล้วรับสั่งเรียกท่านพระสารีบุตรมาตรัสว่า “สารีบุตร ภิกษุสงฆ์ปราศจากถิ่นมิทธะ สารีบุตร จงแสดงธรรมมีกถาแก่ภิกษุทั้งหลายเราเมื่อยหลังจักขอพักสักหน่อย”^{๑๐๑}

ท่านพระสารีบุตรทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จากนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ปูสงฆาฏิซ้อนกัน ๔ ชั้น ทรงสำเร็จสืงไสยาโดยพระปรัศว์เบื้องขวา ทรงชันพระบาทเหลื่อมพระบาท ทรงมีสติสัมปชัญญะ ทรงกำหนดพระทัยพร้อมจะเสด็จลุกขึ้น คือเป็นการปฏิบัติตนให้ดีเสียก่อนเป็นวิธีการสอนโดยการสาธิตให้ดู

๒. สอนแบบให้คิดแก้ปัญหา สอนตามขั้นของอริยสัจ ๔ คือทำให้ผู้เรียนสามารถตั้งสมมติฐาน เก็บข้อมูล สังเคราะห์ข้อมูล วิเคราะห์ข้อมูล รวบรวมข้อมูลและสรุปผลได้ เพื่อต้องการทราบปัญหาดังในการทวาชสูตร ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า

ศรัทธาเป็นพืช ความเพียรเป็นฝน ปัญญาของเราเป็นแอกและไถ หิริเป็นงอนไถ ใจเป็นเชือก สติของเราเป็นผาลและประดักเร้าคุ้มครองกาย คุ้มครองวาจาได้แล้ว สำรวมในการบริโภคอาหาร เราตายหญา (คือวาจาสับปลับ) ด้วยคำสัตย์ โสรัจจะของเราช่วยทำงานให้สำเร็จความเพียรของเราช่วยนำธุระไปให้ถึงความเกษมจากโยคะนำไปไม่ถอยหลัง นำไปถึงที่ซึ่งบุคคลไปแล้วไม่เศร้าโศกเราทำนองอย่างนี้ นานี่เราทำนองนี้มีผลเป็นอมตะ บุคคลครั้นทำนองอย่างนี้แล้วย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง^{๑๐๒}

^{๑๐๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๐/๒๔๙.

^{๑๐๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๗/๒๘๔.

การที่เรากล่าวคาถามิใช่เพื่ออาหารพราหมณ์ นี่ไม่ใช่ธรรมเนียมของผู้เห็นธรรม พระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่รับอาหารที่ได้มาเพราะการกล่าวคาถา พราหมณ์เมื่อธรรมเนียมมีอยู่ จึงมีการประพุดอย่างนี้ท่านจงบำรุงด้วยข้าวและน้ำ และด้วยปัจจัยอื่นแก่พระชีนาสพ ผู้ประกอบด้วยคุณทั้งปวงผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ผู้มีความคะนองอันสงบแล้ว เพราะศาสนานั้น เป็นเขตบุญของผู้แสวงบุญ”^{๑๐๓}

๓. สอนแบบวิธีหาคำตอบเอง คือทรงสอนแบบให้ผู้เรียนสามารถแสวงหาคำตอบด้วยตนเอง ทรงให้ผู้เรียนเข้าใจปัญหา หาหลักฐานมาสนับสนุน พิสูจน์ข้อเท็จจริง จากหลักฐานที่ผู้เรียนลง สามารถตัดสินใจสรุปผลจากข้อเท็จจริงได้ อย่างเช่นกรณีของ นางกิสาโคตรมี^{๑๐๔} ที่นางเสียใจคุ้มคลั่งอัน เกิดจากการต้องสูญเสียลูกคนเดียวของนางไป นางก็เที่ยวไปบ้านใครต่อใคร เพื่อขอร้องวิเศษที่สามารถ ชุบชีวิตลูกของนางให้ฟื้นขึ้นมาได้ แต่ก็ไม่มีใครที่จะช่วยได้ อยู่มาวันหนึ่ง นางได้เดินอุ้มลูกมาถึงที่ ประทับของพระพุทธองค์ นางได้ขอร้องชุบชีวิตลูกจากพระพุทธองค์ พระพุทธองค์ตรัสตอบว่ายานั้นมี แนนคือเมล็ดพันธุ์ฝักกาดจากบ้านที่ไม่เคยมีใครตายมาก่อน นางก็ได้เสาะหา หาเท่าไรก็ไม่พบเมล็ดพันธุ์ จากบ้านที่ไม่เคยมีใครตายมาก่อน เมื่อเป็นอย่างนี้แล้วนางถึงได้เกิดปัญญาโดยที่สุด นางเข้าใจว่าความ ตายเป็นของธรรมดาทุกคนในโลกนี้ต้องตายสุดท้ายนางก็ได้คำตอบโดยตัวนางเองอย่างนี้เป็นต้น

๒.๕ ความสอดคล้องของอวจนภาษาที่ใช้เป็นสื่อการสอนของพระพุทธองค์

ผู้วิจัยได้ค้นพบความสอดคล้องของอวจนภาษา ที่พบในพระสูตร พอที่จะยกเป็นประเด็น ในการนำมาศึกษาคือ

๑. ว่าด้วยเรื่องเทศภาษา คือวิธีการที่มนุษย์สร้างและใช้พื้นที่ เพื่อเป็นสื่อการสอน ความ ห่าง ความชิดใกล้ หรือพื้นที่ที่ใช้ในการกำหนดระยะการสอนระหว่างผู้สอนและผู้เรียน ระยะห่างของ บุคคลสองคน จะแสดงถึงลักษณะความสัมพันธ์ของบุคคลที่มีต่อกัน ซึ่งจะสะท้อนถึงการกระทำด้วย สัญญาณของระดับความเกี่ยวข้องต่อกัน ความชอบไม่ชอบ หรือใครมีอำนาจ ความมีอิทธิพลมากกว่า หรือน้อยกว่ากันของบุคคล ในการใช้พื้นที่เพื่อการสื่อสารนั้นมนุษย์มีความต้องการพื้นที่จำนวนหนึ่ง สำหรับตนเอง ซึ่งความต้องการพื้นที่สำหรับตนเองนั้นแบ่งได้เป็น ๒ ลักษณะ คือ อาณาเขตของตนซึ่ง มนุษย์ต้องการอาณาเขตของตนเอง กันอาณาเขตของตน เพื่อป้องกันการรบกวนจากบุคคลอื่น ความ ต้องการอาณาเขตของตน อาจเนื่องด้วยวัฒนธรรมของแต่ละสังคม เช่น คนญี่ปุ่นพอใจกับเนื้อที่บ้านที่ ไม่มากเกินไป ส่วนชาวอเมริกันจะรู้สึกอึดอัดหากต้องอยู่ในที่แคบ ๆ เป็นต้น และความต้องการพื้นที่ ส่วนตัว พื้นที่ส่วนตัวนี้ไม่จำเพาะเจาะจงว่าจะเป็นพื้นที่ไหน เป็นอาณาเขตบริเวณที่มองไม่เห็นและ ติดตามแต่ละคนไปทุกหนทุกแห่ง ความต้องการพื้นที่ส่วนตัวนี้ จะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับสถานการณ์

^{๑๐๓} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๗/๒๘๔.

^{๑๐๔} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๖๔/๒๑๙.

เช่น ถ้าอยู่ในสถานการณ์ที่เป็นทางการ ความต้องการพื้นที่ส่วนตัว จะน้อยกว่าเมื่ออยู่กับคนที่สนิทสนม ความต้องการพื้นที่ส่วนตัวมีตัวแปรหลาย ๆ อย่างเป็นตัวกำหนด ได้แก่ เพศ เชื้อชาติ สถานภาพ อายุ บุคลิก มาตรฐานทางวัฒนธรรม ความสวยงามมีเสน่ห์ ความใกล้ชิดสนิทสนมต่าง ๆ เหล่านี้เป็นต้น

ผู้วิจัยศึกษายังพบอีกว่า ถึงการกำหนดระยะในการใช้ออวณภาษาที่เป็นสื่อการสอนในสมัยพุทธกาลนั้น มีการกำหนดระยะห่างหรือพื้นที่เพื่อการสอน ซึ่งถือเป็นจารีตปฏิบัติกันในสังคมว่า ผู้ที่มีสถานภาพเป็นผู้มีน้อยหรือเป็นสาวกเมื่อจะเข้าไปหาบุคคลผู้มีสถานภาพสูงกว่าหรือเป็นศาสดาเป็นเจ้าลัทธิผู้ที่มาหาชนเคารพนับถือเพื่อสนทนาด้วย การเข้าไปหาเป็นหน้าที่ของบุคคลนั้น ๆ จะต้องทราบถึงสถานที่ที่ตนเองจะนั่งหรือยืนตามความเหมาะสม ซึ่งปรากฏในพระสูตรทั้งหลาย ในภาษาบาลีนั้นใช้คำว่า เอกมนต์ แปลว่า ณ ที่สมควรส่วนข้างหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะ ๖ ประการ คือ อติทุร นัง ไกลเกินไป อจจาสนน นังใกล้เกินไป อุปริวาต นังในที่เหนือลม อุณฑปปเทส นังในที่สูง อติสมมุข นังตรงหน้าเกินไป อติปจฉา นังล้าไปข้างหลังมาก

ลักษณะดังที่กล่าวมานั้น ผู้ทำการศึกษาวิจัยสามารถวิเคราะห์ลักษณะการนั่งเหล่านี้ที่เป็นอวณภาษาที่ใช้เป็นสื่อการสอนในการกำหนดการใช้ระยะห่างเพื่อการสอนในสมัยนั้น อธิบายต่อไปได้ว่า คนที่นั่งไกลเกินไป ถ้าประสงค์จะพูดกันก็ต้องพูดด้วยเสียงดัง นังในที่ใกล้เกินไปก็จะเบียดเสียดท้าน นังในที่เหนือลมก็จะรบกวนท้านด้วยกลิ่นตัว นังในที่สูงก็จะเป็นการแสดงความไม่เคารพ นังตรงหน้าเกินไป ถ้าประสงค์จะมองดูหน้ากัน ก็จะต้องจ้องตากัน นังล้าไปข้างหลังมากถ้าประสงค์จะมองดู จะต้องยื่นคอไปเหลียวดู ในพระสูตรต่าง ๆ กล่าวเอาไว้ว่า ผู้เข้าเฝ้าพระพุทธองค์จะเป็นผู้กำหนดระยะห่างดังกล่าวเองว่า ระยะแค่นี้จึงจะเหมาะสม ซึ่งถือเป็นวัฒนธรรมปฏิบัติกันสืบต่อมา เมื่อใครเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ก็จะปฏิบัติเช่นเดียวกัน ส่วนลักษณะการใช้พื้นที่เพื่อการสอนของพระพุทธองค์ในพระสูตรต่าง ๆ นั้น ในทีฆนิกายนี้มีได้กล่าวเอาไว้ชัดเจน แต่จากที่ปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ ทราบได้ว่า พระพุทธองค์ก็ทรงมีการเลือกพื้นที่เพื่อย่อยพัก มีการกำหนดอาณาเขตสำหรับพระสงฆ์ และพื้นที่ส่วนพระองค์ บางกรณีมีการเข้าไปสู่อาณาเขตของบุคคลอื่นด้วยการกำหนดอาณาเขต หรือการกำหนดพื้นที่ ปรากฏในลักษณะเพื่อใช้เป็นที่พักสำหรับพระพุทธองค์และภิกษุสงฆ์ สถานที่เหล่านั้นส่วนใหญ่เป็นป่า สวน อุทยานหลวง หรือเป็นอาราม ที่ผู้ศรัทธาอนุญาตหรือถวายให้ซึ่งมีอาณาเขตจำกัดตามแต่พื้นที่ สถานที่ดังกล่าวเหล่านั้นเป็นสถานที่เงียบสงบ ไม่พลุกพล่านด้วยผู้คน แต่ก็ไม่ห่างไกลผู้คนมากนัก เป็นสถานที่เหมาะแก่การปฏิบัติธรรมของภิกษุสงฆ์ และง่ายแก่การเดินทางมาเข้าเฝ้าสำหรับมหาชน และสถานที่เหล่านั้นเป็นสถานที่สงบรณเณร รื่นรมย์ เป็นชายป่าหรือใกล้แม่น้ำ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี”^{๑๐๕}

^{๑๐๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๔/๓๐๒.

สถานที่ทั้งหลายที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้นี้ ทรงกำหนดไว้เพื่อความเหมาะสมกับจริต และอุปนิสัยของพระสงฆ์เหมาะสมแก่สมณภาวะ สงบร่มรื่น ไม่พลุกพล่านด้วยผู้คน และโดยมากมักเป็นที่ที่พระองค์พิจารณาเห็นอุปนิสัยที่จะรู้ธรรมของผู้ฟัง

ผู้ศึกษาวิจัยวิเคราะห์ได้ว่า ลักษณะการใช้พื้นที่ของพระพุทธองค์ และพระสงฆ์มีความแตกต่างกับคฤหัสถ์และนักบวชในสมัยนั้น พึงเห็นดังที่สันธานคหบดี ได้กล่าวกะนิโครธปริพาชก เปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่างไว้ว่า

ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ฝ่ายอัญญเดียรถีย์ปริพาชกเหล่านี้มาพบปะสมาคมกันแล้วมีเสียงอื้ออึง อยู่มักสนทนากันถึงดิรัจฉานกถาต่าง ๆ คือ เรื่องพระราชาเรื่องโจร เรื่องความเจริญและความเสื่อม แต่ฝ่ายพระผู้มีพระภาคนั้น ทรงใช้เสนาสนะเป็นป่าละเมาะ และป่าที่บั่นสัจจมีเสียงน้อยมีเสียงอีกที่ก่น้อยปราศจากการสัจจไปมาของผู้คน ควรเป็นสถานที่ทำการลับของมนุษย์ ควรแก่การหลีกเร้น”^{๑๐๖}

ด้วยเหตุที่พระพุทธองค์ ทรงกำหนดพื้นที่สำหรับพระสงฆ์ดังที่กล่าวมา เพราะความเหมาะสมแก่ความเป็นสมณะ ซึ่งสมณะในสมัยพุทธกาล คือผู้บวชออกจากเรือน ไม่คลุกคลีด้วย คฤหัสถ์ มักน้อยสันโดษ ด้วยปัจจัยตามมีตามได้ ปฏิบัติเพื่อแสวงหาทางพ้นทุกข์ ฉะนั้นสถานที่ต่าง ๆ จึงต้องเป็นสถานที่สงบ ร่มรื่น ห่างไกลผู้คน สถานที่ส่วนใหญ่จึงมักเป็นป่าไม้ ป่าช้าหรือภูเขา ซึ่งเป็นที่สงบสงัดห่างไกลผู้คน เหมาะแก่การปฏิบัติธรรม และไม่ลำบากด้วยภิกขาจารวัตร และไม่ลำบากสำหรับอุบาสกอุบาสิกาจะเดินทางมาเข้าเฝ้า เพื่อทำบุญกุศลและฟังธรรม การกำหนดพื้นที่ส่วนพระองค์นอกจากจะปรากฏการกำหนดพื้นที่และอาณาเขตสำหรับพระสงฆ์แล้ว ในหลายพระสูตรยังปรากฏเนื้อความเกี่ยวกับการใช้พื้นที่ส่วนพระองค์ของพระพุทธองค์ ซึ่งจะเกี่ยวข้องกับ อวจนภาษา ด้านเวลา คือ กาลภาษา โดยในพระสูตรต่าง ๆ ปรากฏความว่าพระพุทธองค์ทรงหลีกเร้น คือ มีเวลาช่วงหนึ่งที่พระองค์ทรงใช้ในการพักผ่อนอยู่พระองค์เดียวด้วยการเข้าสมาธิ ดังที่ปรากฏเนื้อความในมหาสิริสูตรว่า พราหมณ์ทูตชาวโกศลและชาวมคธทราบข่าวการเสด็จมาของพระองค์ ประสงค์จะเข้าเฝ้า เมื่อเดินทางไปถึง ได้ถามพระนาคิตะ ท่านได้ตอบว่า “ท่านผู้เจริญทั้งหลาย เวลานี้มิใช่เวลาเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค เพราะพระผู้มีพระภาคประทับหลีกเร้นอยู่”^{๑๐๗}

ในสักกปัญหสูตร ก็ปรากฏเนื้อความเดียวกันดังที่ท้าวสักกะได้ตรัสกับปัญจสิขเทพบุตรว่า “ปัญจสิขะ ตถาคตทรงเข้าฌานทรงพอพระทัยในฌาน ระหว่างที่พระองค์ประทับหลีกเร้นอยู่ คนเช่นเรายากที่จะเข้าไปเฝ้าได้ พ่อควรทำให้พระองค์ทรงพอพระทัยก่อน หลังจากนั้น พวกเราจึงควรเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น”^{๑๐๘} เวลาที่พระพุทธองค์เสด็จหลีกเร้นอยู่

^{๑๐๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๕๒/๓๖.

^{๑๐๗} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๖๐/๑๕๑.

^{๑๐๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๔๖-๒๔๗/๒๗๔.

ด้วยการเข้าสมาธิ เพื่อพักผ่อนพระอิริยาบถ เป็นเวลาที่ใคร ๆ ไม่ควรเข้าเฝ้า แม้จะเป็นจอมเทวดา อย่างท้าวสักกะ แต่ในพระสูตรมีได้กล่าวถึงการตอบโต้การบุกรุกพื้นที่ส่วนพระองค์ของพระพุทธองค์ บอกเพียงว่า หากเป็นเวลาที่พระพุทธองค์ทรงหลีกเร้นอยู่ ก็เป็นเวลาที่ไม่สมควรที่จะเข้าเฝ้า ดังที่ปรากฏข้างต้น การเสด็จหลีกเร้นนี้ มิใช่เพราะพระพุทธองค์เป็นคนมักเก็บตัว ไม่พบปะผู้คนแต่เป็นเพราะเวลานั้น พระพุทธองค์ทรงพิจารณาเห็นว่า ยังไม่เหมาะที่จะแสดงธรรมแก่บุคคลใดหรือไม่มีผู้ใดที่มีอุปนิสัยพอที่จะบรรลุธรรม และเป็นเวลาที่ไม่มีผู้คนเดินทางมาเฝ้า แต่โดยเหตุที่พระพุทธองค์ทรงมุ่งมั่นที่จะกระทำประโยชน์ต่อสัตว์โลก เพราะฉะนั้น เมื่อมีบุคคลเดินทางมาเข้าเฝ้า และถึงเวลาเหมาะสมพระองค์จะเสด็จออกให้การต้อนรับ สนทนาด้วยโดยเสมอเหมือนกันหมด ไม่เลือกชั้นวรรณะ และแสดงธรรมแก่ผู้นั้น ๆ ตามสมควรแก่อุปนิสัย และเหมาะสมกับเวลา ลักษณะดังกล่าวถือเป็นการกำหนดพื้นที่ส่วนพระองค์ของพระพุทธองค์ ซึ่งปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ

ผู้ทำการวิจัยได้ศึกษาจากสามัญญผลสูตร พบว่า ตอนที่หมอชีวกโกมารภัจ ได้นำเสด็จพระเจ้าอชาตศัตรูเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ ก็ได้กล่าวถึงลักษณะการใช้พื้นที่ เพื่อใช้ในการสอนของพระพุทธองค์เอาไว้เช่นกัน โดยกราบทูลพระเจ้าอชาตศัตรูว่า “ขอเดชะ ผู้ประทับนั่งพึงเสากลางผืนพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออกข้างหน้าภิกษุสงฆ์ นั้นแลคือพระพุทธเจ้า พระเจ้าข้า”^{๑๐๙} ในมหาปริณีพพานสูตรตอนหนึ่งก็ปรากฏความว่า “ครั้นในเวลาเช้า พระผู้มีพระภาคทรงครองอันตรวาสก ถือบาตรและจีวรพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์เสด็จเข้าไปยังเรือนพักแรม ทรงล้างพระบาทแล้วเสด็จเข้าสู่เรือนพักแรม ประทับนั่งพึงเสากลางผืนพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก”^{๑๑๐}

ฉะนั้น จากการศึกษาวิจัยลักษณะการใช้พื้นที่ในพระสูตรทั้ง ๒ นี้ ผู้วิจัยพบว่า ลักษณะที่พระพุทธองค์จะประทับนั่งตรงกลางหมู่ภิกษุสงฆ์ เป็นการบอกให้ทราบสถานภาพ คือความเป็นศาสดาของหมู่ภิกษุสงฆ์ โดยห้อมล้อมไปด้วยพระสงฆ์สาวก เมื่อผู้เข้าเฝ้าได้พบเห็นย่อมจะทราบโดยทันทีว่า ผู้ที่อยู่ตรงกลางถูกห้อมล้อมด้วยภิกษุสงฆ์นั้นแลคือ พระพุทธองค์ผู้เป็นศาสดา โดยนัยเดียวกันในปัจจุบัน ผู้ที่นั่งหรือยืนตรงกลาง แวดล้อมด้วยผู้คนที่ เป็นบริวารหรือคั่นคุ่มกัน ย่อมแสดงออกถึงความเป็นใหญ่หรือมีอำนาจบารมี หรือจะเป็นการประชุมในห้อง ผู้ที่นั่งหัวโต๊ะ ย่อมแสดงถึงความเป็นประธานหรือเป็นใหญ่ในการประชุม นอกจากนี้จากที่ปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ พบว่า พระพุทธองค์ได้มีการกำหนดเจาะจงพื้นที่เพื่อการเผยแผ่ธรรม พระองค์เสด็จจาริกไปยังสถานที่ต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นบ้าน นิคม ชนบทหรือแคว้นแคว้น เพื่อเผยแผ่ธรรมอันจะเป็นประโยชน์แก่มนุษย์ทุกคนถ้วนหน้า โดยไม่เลือกชั้นวรรณะ ลักษณะดังกล่าวถือเป็นการเผยแผ่เชิงรุก ถึงสถานที่ของผู้ฟังกลุ่มเป้าหมาย โดยมีใช้เพียงรอให้เขาเดินทางเข้าเฝ้าฟังธรรมกับพระองค์เพียงอย่างเดียว

^{๑๐๙} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๖๐/๕๑.

^{๑๑๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๘/๙๓.

นอกจากนี้ เมื่อมาศึกษาเหตุที่พระพุทธองค์ทรงแสดง เพื่อสื่อการสอนดังกล่าวมาแล้ว ผู้วิจัยศึกษาวิจัยได้พบประเด็นเกี่ยวกับการแสดงท่าทางต่าง ๆ ไว้ในพระสูตรต่าง ๆ เพื่อเป็นการฝึกหัดตัดสินใจผู้ที่เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา และเป็นวิธีการปฏิบัติเพื่อกำจัดกิเลสภายในด้วย ดังเช่นที่ ตรีสรสอนภิกษุทั้งหลายว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ การแลดูการเหลียวดู การ คู้เข้า การเหยียดออก การครองสังฆาฏิ บาตร จีวร การฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม การถ่าย อุจจาระ ปัสสาวะ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง ภิกษุชื่อว่า ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะเป็นอย่างนี้แล”^{๑๑๑}

ส่วนคำอุทานที่พระพุทธองค์ทรงกล่าวนั้น ผู้วิจัยพบว่า คือคำที่พระองค์เปล่งออกมาโดย มิได้ทรงนึกไว้ก่อนอาจเป็นคำประเภทยุทธการณะก็มี เป็นคำประเภทคาถาก็มี ในทีฆนิกายนี้มีปรากฏ ในมหาปริณิพพานสูตร ๓ ครั้ง ซึ่งพระองค์ทรงเปล่งออกมาด้วยกำลังแห่งสมณัสญาณ มิได้ทรงมี ประสงค์จะสอนหรือแสดงเจาะจงผู้ใด ทรงใช้เพื่อแจ้งให้ทราบ

ในสมัยพุทธกาลนั้น วัตถุของจริงซึ่งพระพุทธองค์ ทรงใช้เพื่อเป็นสื่อการสอนโดยตรง ดังเช่น ทรงใช้น้ำในภาชนะน้ำ และใช้แวนสอนสามเณรราหุล ในจุฬาราลูโลวาสูตร^{๑๑๒} หรือการใช้ให้ ภิกษุผูกกองไฟใหญ่แล้วตรัสถามว่า การเข้าไปนั่งทอดกองไฟและหญิงสาวอย่างไหนจะดีกว่ากัน^{๑๑๓} ปรากฏในลักษณะการนำวัตถุต่าง ๆ มาใช้ในไตรสรแสดงเพื่อเป็นเครื่องอุปมาเปรียบเทียบ ลักษณะวัตถุ ที่ทรงนำมาแสดงนั้นเป็นวัตถุที่มีอยู่ตามธรรมชาติ หรือวัตถุสิ่งของที่ผู้ฟังมีประสบการณ์เคยพบเห็น หรือเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน วัตถุเหล่านี้ทรงนำมาแสดงเพื่อเป็นเครื่องมือให้ผู้ฟัง ได้เห็นภาพชัดเจนดังที่ปรากฏ เช่น “อานนท์ ปฏิจจสมุปบาทนี้ เป็นธรรมลึกซึ้ง สุดจะคาดคะเนได้ ก็ เพราะไม่รู้ไม่เข้าใจปฏิจจสมุปบาทนี้หมุ่สัตว์จึงยุ่งเหมือนขอด้ายของช่างหูกเป็นปมมุ่นงเหมือน กระจุกด้าย เหมือนหญ้ามุงกระต่ายและหญ้าปล้อง”^{๑๑๔}

ภิกษุทั้งหลายถุมมีปาก ๒ ข้าง เต็มไปด้วยธัญพืชชนิดต่าง ๆ คือ ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ถั่ว เขียว ถั่วเหลือง เมล็ดงา และข้าวสาร คนตาดีเปิดถูงยวานั้นออกพิจารณาเห็นว่านี้เป็น ข้าวสาร แม้ฉันใดภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกันพิจารณาเห็นกายนี้ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไป เบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมา เบื้องล่างมีหนังหุ้มอยู่โดยรอบเต็มไปด้วยของไม่สะอาดชนิดต่าง ๆ ว่าใน กายนี้ มีผม ขน ไขข้อ มูตร”^{๑๑๕}

^{๑๑๑} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑๔/๗๓., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๖/๓๐๕.

^{๑๑๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๕/๑๒๙.

^{๑๑๓} ส.สตุตท. (ไทย) ๒๓/๗๘/๑๕๘-๑๖๕.

^{๑๑๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๕/๕๗.

^{๑๑๕} ที. ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๗/๓๐๖-๓๐๗.

๒.๖ สรุป

จากการศึกษาอวจนภาษาที่เป็นสื่อการสอน ผลการศึกษาพบว่า อวจนภาษาที่ปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ เป็นการสื่อสารโดยใช้รหัสหรือสัญลักษณ์อย่างอื่นซึ่งไม่ใช่ภาษาพูดหรือภาษาเขียน คือการใช้ภาษาที่ไม่ใช่คำพูดเพื่อการสื่อสาร จำแนกประเภทแตกต่างกันตามทฤษฎีคือ ๑.) อวจนภาษาที่เกี่ยวข้องด้วยระยะทางหรือพื้นที่ เป็นไปตามระบบสังคมวัฒนธรรม และจารีตประเพณีของชาวอินเดียในสมัยนั้น เพื่อเว้นโทษอันเกิดจากการนั่ง ๖ ประการดังกล่าวมา ๒.) อวจนภาษาที่เกี่ยวข้องเรื่องเวลา วัฒนธรรมของสังคมนั้น ๆ เป็นสำคัญเพราะการให้ความสำคัญกับเวลา เพราะว่าเวลาในการดำเนินชีวิตของพระองค์นั้นมีความสำคัญเป็นอย่างมาก ๓.) อวจนภาษาที่ปรากฏทางกาย เป็นการแสดงท่าทางหรืออิริยาบถต่าง ๆ เช่น การเดิน ยืน นั่ง นอน การยิ้ม การโบกมือ หรือบุคลิกท่าทางอย่างอื่นที่พระองค์ทรงแสดงออก ๔.) อวจนภาษาที่ปรากฏทางกายภาพ ถือเป็นปัจจัยหนึ่งที่สามารถสร้างความน่าสนใจ และน่าเชื่อถือได้แก่บุคคลผู้พบเห็น เพราะผู้สอนสามารถสื่อสารให้ผู้เรียนได้ทราบถึงอารมณ์ ความรู้สึกของตนเองผ่านทางสีหน้า รอยยิ้ม หรือแม้แต่รูปร่างที่สูงหรือต่ำ ความมองอาจส่งผ่าเผยได้สัดส่วน ๕.) อวจนภาษาที่ปรากฏด้วยวิธีการสัมผัส ขึ้นอยู่กับลักษณะการสัมผัส และตำแหน่งส่วนร่างกายที่สัมผัสด้วย วิธีการสัมผัส ปริภาษา และวัตถุ หรือสิ่งต่างๆ ที่ผู้สัมผัสแสดงออก ๖.) อวจนภาษาที่ปรากฏทางปริภาษา ภาษาที่ปรากฏมาพร้อมกับคำพูด เป็นลักษณะของน้ำเสียง ผู้ฟังสามารถสังเกตได้จากคำพูดที่บุคคลพูดออกมา ๗.) อวจนภาษาที่เป็นวัตถุภาษา คือ การใช้วัตถุสิ่งของเพื่อการสื่อสาร เช่น เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม เครื่องประดับ

ในประเด็นของอวจนภาษาที่เป็นสื่อการสอน เป็นการทำให้การใช้ท่าทางเป็นเครื่องมือสื่อความหมาย หรือเป็นภาษาในการถ่ายทอดความหมาย และอารมณ์ระหว่าง พระพุทธองค์กับผู้เรียนหรือระหว่างพระพุทธองค์กับสัตว์ การสื่อสารด้วยภาษาท่าทางนี้มีขอบเขตของการแสดงออกกว้างขวางมาก ฉะนั้น เมื่อกล่าวถึงบทบาทและหน้าที่ของอวจนภาษาเพื่อสื่อการสอนของพระพุทธองค์ ศึกษาพบว่า อวจนภาษาที่ปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ ของพระพุทธองค์มีบทบาทต่าง ๆ ดังนี้ คือ บทบาทและหน้าที่ซ้ำคำ บทบาทและหน้าที่แย้งคำ บทบาทและหน้าที่แทนคำ บทบาทและหน้าที่เสริมคำและ บทบาทและหน้าที่เน้นคำ บทบาทเป็นสิ่งที่มีการเผยแพร่พระธรรมของพระพุทธองค์เช่นกัน โดยเหตุที่พระพุทธองค์ ประสูติในวรรณะกษัตริย์ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือของประชาชนในสมัยนั้นได้รับการศึกษาศิลปวิทยาการต่าง ๆ จนชำนาญเป็นที่ยอมรับในความสามารถ เป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวางในสมัยนั้น สิ่งสำคัญที่สุดคือ พระพุทธองค์ ได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณรู้แจ้งด้วยพระองค์เอง มีพระญาณรู้แจ้งในสิ่งทั้งปวงอย่างถ่องแท้ บทบาททั้งหลายดังกล่าวมา ถือเป็นตัวแปรส่งผลให้พระพุทธองค์ มีบุคลิกลักษณะสง่างามองอาจกว่าบุคคลทั่ว ๆ ไปท่าทางที่แสดงออกน่าเคารพศรัทธา ทั้งบทบาทวิธีการเผยแผ่ก็มีหลากหลาย ไปตามความเหมาะสมกับลักษณะแห่งจิตและปัญญา

ของบุคคลแต่ละคนแต่ละกลุ่ม จึงทำให้การเผยแผ่พระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ประสบผลสำเร็จ
อย่างสูงสุด